

2003 / 2

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

BROOD & ROZEN 2003/2, jaargang 8

BELGIE-BELGIQUE

P.B.

9000 GENT 1

3/5327

Brood & Rozen

Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door
Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis
Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: (09) 224 00 79
Fax: (09) 233 67 11
e-mail: broodenrozen@amsab.be
Voorzitter: Herman Balthazar
Directeur: Wouter Steenhaut

Hoofredactie: Paule Verbruggen

Eindredactie: Paule Verbruggen, Maarten De Gendt

Kernredactie: Bert Boeckx, Rita Calcoen, Piet Creve, Bart De Nil, Denise De Weerd, Hendrik Ollivier, Ludwine Soubry, Omar Van Hoeylandt, Paule Verbruggen

Redactieraad: Wouter Dambre (journalist), Eric Defoort (KUB), Hendrik Defoort (erfgoedcoördinator Gent Cultuurstad), Gita Deneckere (UGent), Maria De Waele (MIAT), Marc Hooghe (VUB), Marc Jacobs (VCV), Anne Morelli (ULB), Patrick Pasture (K.U.Leuven), Koen Raes (UGent), Bob Reinalda (KU-Nijmegen), Marc Reynebeau (journalist), Peter Scholliers (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Sylvia Van Peteghem (UGent), Guy Vanthemsche (VUB)

Vormgeving: Patricia Rau

Illustraties: Rita Calcoen, Marc Constandt, Hendrik Defoort, Marieke Denolf, Hans Mortelmans, Koen Mortelmans, Sonny Plasschaert

Secretariaatswerk: Michèle Beernaerts, Pascale Welvaert

Verzending en abonnementen: Luc Beirnaert, Gwendolina Van Hoecke

Druk: Druk in de Weer, Forelstraat 35, 9000 Gent

Abonnementen en losse nummers

Individueel: 18,59 euro

Organisaties: 37,18 euro

Bibliotheken en archieven: 18,59 euro

Buitenland: 37,18 euro

Losse nummers: 4,96 euro

Themanummers: 8,68 euro

Als abonnee bent u tegelijk lid van Amsab. De leden ontvangen *Brood & Rozen* en krijgen korting op de Amsab-publicaties.

Rekeningnummer: 877-1009202-27

Brood & Rozen is gedrukt op recyclagepapier

Alle illustraties behoren tot de Amsab-collectie, tenzij anders vermeld

ISSN: 1370-7477

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw (Bagattenstraat 174, 9000 Gent) verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend voor het beheer van uw *Brood & Rozen*-abonnement en om u te informeren omtrent zijn werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. De Wet verwerking persoonsgegevens kent u het recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met Wouter Steenhaut, directeur van Amsab.

Omslagillustratie: Voorpagina van *ABC: geïllustreerd weekblad*, 27.06.1937

Editio

Op reis...

Paule Verbruggen p.5

Beeld

Uit het fotoarchief van Amsab p.11

Bijdragen

Werklieden, toerisme en wereldtentoonstellingen voor 1900.

Peter Scholliers p.21

En zij leerden hun volk reizen...

De Arbeiderstoeristenbond De Natuurvrienden.

Marieke Denolf p. 31

André Gide in het land van de Sovjets (1936)

Literatuur, engagement en politiek toerisme in de jaren dertig.

Maria De Waele p. 47

"In hun ogen waren we de helden van de strijd tegen het communisme". Over 1956, Hongaarse vluchtelingen en hun herinneringen.

Hendrik Defoort p. 63

Opgemerkt

Op de fiets: van elitaire acrobatie naar sportief massatoerisme.

Koen Mortelmans p. 77

De Lourdesreizen als alternatief voor het 'onzedig kusttoerisme'?

Marc Constandt p. 85

'In het land van de glimlach': reisindrukken van Marcel Mariën (1963-1964).

Hans Mortelmans p. 93

Bronnen

Het archief van VOCOM-VCIM⁽¹⁾

Melanie Voets m.m.v. Rik De Coninck p. 101

Kroniek

De erfgoeddag in Amsab, 27 april 2003

Bert Boeckx, Guy Droussart, Josée De Clercq, Luc Lievyns, Hendrik Ollivier, Wouter Steenhaut, Joris van Parys, Paule Verbruggen (red.) p. 107

Publicatie

Kijken met nieuwe ogen

Piet Creve p. 123

Recensie

FRANK WESTERMAN, Ingenieurs van de ziel

Jos Van Dooren p. 127

O p r e i s

...

Dit jaar zijn we het voor ons themanummer niet te ver gaan zoeken. De slogan van het erfgoedweekend 2003, 'Op reis', was danig inspirerend en riep zoveel associaties op dat we er onmiddellijk voor gingen. Anders dan in andere themanummers brengen we hier geen overzicht van het (inter)nationaal onderzoek terzake. We lieten ons vooral inspireren door de enorme diversiteit aan erfgoed dat in Amsab over dit thema wordt bewaard.

Voor ons, mensen van de 21e eeuw ⁽¹⁾, is reizen een evidentie, een noodzaak zelfs, één van de talloze producten van de consumptiecultuur - ook al kan nog altijd niet iedereen het zich permitteren. Dit massatoerisme bestaat nog niet zó lang: pas vanaf 1960 kwam de grote doorbraak in de toeristische sector. Natuurlijk werd ook daarvóór al gereisd; de mens reist al sinds hij bestaat. Maar lange tijd waren zijn motieven hiertoe eerder functioneel: op zoek naar voedsel, op veroveringstocht, op ontdekkingsreis, op bedevaart, op zoek naar artistieke inspiratie. Het 'recreatief' reizen, het reizen puur voor het plezier en de ontspanning, is van veel recentere datum. Rond de tweede helft van de 18e eeuw kwam bij de Engelse elite het gebruik in zwang om een 'Grand Tour' af te leggen langs de belangrijkste steden van Italië - vandaar trouwens het woord 'toerisme'. Dit gebruik verspreidde zich vlug naar andere landen. Er werd speciale toeristische infrastructuur

uitgebouwd; de reisgids dook op als nieuw genre.

De reisgewoontes veranderden met de opkomst van nieuwe vervoermiddelen. Een regelrechte revolutie was de komst van de trein: in België werd in 1835 de eerste spoorlijn Brussel-Mechelen in gebruik genomen. De trein was niet alleen sneller, maar ook veel goedkoper. Voor de minder draagkrachtige bevolking werd hij vlug hét vervoermiddel bij uitstek. Ook het toerisme vaarde er wel bij: naar aanleiding van de wereldtentoonstelling in 1894 in Antwerpen werden speciale treinen ingelegd die de reizigers naar het evenement brachten.

De aanwezigheid van arbeiders op de wereldtentoonstellingen voor 1900 is het onderwerp van de eerste bijdrage in dit nummer. Sinds de Londense expo van 1851 werden werklieden naar tentoonstellingen gestuurd om zich bij te scholen. In het licht van het veranderend karakter van de tentoonstellingen kan het moeilijk anders dan dat werklieden er zich niet alleen bijschoolden, maar zich ook vermaakten. Volgens Peter Scholliers is het best mogelijk dat de ‘toeristische idee’ via de hype rond de expo’s ruim verspreid werd onder bredere bevolkingslagen.

Eind 19e eeuw kwam de motorisering van het openbaar vervoer op gang. De ouderwetse paardentram moest wijken voor de gemotoriseerde tram, de auto en de bus. Een tiental jaar eerder had de fiets ook al zijn intrede gedaan, zij het op beperkte schaal. De prijs en de constructie ervan, evenals de toestand van de wegen, maakten het ding niet meteen populair. Naarmate het rijwiel democratischer werd, werd het ingeschakeld waar vervoer per trein of per tram niet mogelijk was. Over de evolutie van het gebruik van de fiets geeft Koen Mortelmans een beknopte historiek in de rubriek Opgemerkt.

Door de verbeterde transportmogelijkheden breidde het toerisme in de loop van de 19e eeuw-begin 20e eeuw serieus uit, zowel qua aantal reisbestemmingen als qua aantal mensen. Maar het bleef een privilege van de gegoede klassen.

Reizen voor het pure plezier veronderstelde immers een scheiding tussen werk en vrije tijd. En voor de arbeiders in de 19e eeuw-begin 20e eeuw bestond die scheiding nauwelijks. Van vakantie in de huidige betekenis van het woord was er tot in de jaren 1930 geen sprake. De vrije dagen bleven beperkt tot de verplichte feestdagen. Het genieten van verlofdagen was een gunst, verstrekt door de werkgever en incidenteel binnen bepaalde bedrijfstakken toegekend.

De eerste stappen in de richting van meer vrije tijd waren trouwens gericht op de verkorting van de werkdagen. Tot 1870 bleef de 12-urendag de algemene regel, vanaf dan gleed de werkdag geleidelijk af naar tien uur. Het startsein voor de strijd voor arbeidsduurvermindering was de oprichting van de Tweede Internationale in 1889. België was een van de laatste landen die de 8-urendag invoerde: pas in 1919 werd beslist tot de invoering van de 53-urenweek, die kort daarop in een 8-urendag (of 48-urenweek) werd omgezet. De belangrijkste doelstelling van de arbeidersbeweging bleef evenwel de verhoging van het loon. Met de crisis van de jaren dertig klonk de eis voor verkorting van de arbeidsduur weer sterker. De 40-urenweek werd echter niet zozeer geëist omwille van meer vrije tijd, maar wel ter bestrijding van de werkloosheid. De diamantsector - met zijn zeer specifieke arbeidsverhoudingen en werkomstandigheden - staakte in 1935 met succes voor de 40-urenweek.

In mei 1936 had België - in navolging van Frankrijk - af te rekenen met een grote nationale staking. Die resulteerde in een Nationale Arbeidsconferentie waar een akkoord werd gesloten tussen werknemers en werkgevers over onder meer de 40-urenweek en de toekenning van zes betaalde vakantiedagen per jaar. De uitvoering van de 40-urenweek zou nog veel voeten in de aarde hebben; voor het betaald verlof werd een kaderwet gestemd op 8 juli 1936. Dit laatste gebeurde onder sterke invloed van Frankrijk, waar in 1936 door de Volksfrontregering van Léon Blum vijftien dagen ‘congés payés’ werden ingevoerd. Volgens E. Furlough was dit een antwoord van links op de succesvolle pogingen van extreem rechts om de vrijetijdsbesteding te accapereren.⁽²⁾

De eis voor betaald verlof leefde hier in België niet zo sterk. In de jaren twintig namen socialisten en christen-democraten wel enkele initiatieven rond betaalde vakantie, maar van echte actie was geen sprake. Dat die bekommernis ook niet prioritair was bij de arbeiders blijkt onder meer uit het feit dat de Syndikale Kommissie een in 1930 opgezette petitie voor het arbeidersverlof moest staken omdat ze niet aan het vooropgestelde miljoen handtekeningen kwam. België was trouwens een van de laatste Europese landen die het betaald verlof invoerde.

Typerend was dan ook dat de arbeiders aanvankelijk hun verlofdagen niet echt als vakantie beschouwden. Zij hielden zich bezig met zaken waar anders geen tijd voor was. In zijn onderzoek *Vakantie en vakantiebesteding sinds de eeuwwisseling*, komt A. Hessels tot de bevinding dat arbeiders niet echt geïnteresseerd waren in het feit dat de hogere klassen op reis gingen.⁽³⁾ Reisbeschrijvingen van de meer gegoeden werden als ‘Marco-Polo-verhalen’ afgedaan en men vond het normaal dat zo’n avonturen niet voor de gewone man waren weggelegd. Naast die ‘psychologische barrière’ waren er natuurlijk ook de financiële beperkingen.

Hessels heeft het voor de periode tussen de twee wereldoorlogen over een tweedeling tussen ‘dominante’ vakantiecultuur en ‘contra-vakantiecultuur’. De eerstgenoemde vakantieform omvatte de traditionele vakanties: logeren in een hotel of pension, deelnemen aan een groepsreis of bezoeken aan de familie. De meerderheid van de werknemers bleek in zijn vrije uren te kiezen voor die ‘dominante’ vakantiecultuur. De minst draagkrachtige groepen gingen bij familie logeren; zij die iets beter verdienden trokken meer en meer naar de hotels en de pensions in de kuuroorden en badplaatsen. De kleine middenstand en een gering aantal arbeiders kwamen er vanaf het midden der jaren dertig de plaats innemen van de vroegere aristocraten of ‘hivernants’. Hieruit ontwikkelde zich het kusttoerisme. Over dat kusttoerisme heeft Marc Constandt het in een tweede artikel in de rubriek Opgemerkt. Of liever over het feit dat het kusttoerisme absoluut niet werd gesmaakt door de kerk, die, als alternatief voor dit zedeloze tijdverdrijf, de Lourdesreizen als reisbestemming promootte.

De contra-vakantiecultuur had betrekking op alternatieve vormen van vakantie zoals kamperen, bivakkeren en trekken. Ze paste in een geheel nieuwe subcultuur, de zogenaamde ‘Lebensreformbeweging’, die vooral door de jeugdbeweging werd uitgedragen met waarden als soberheid, solidariteit en natuurbeleving. Initiatieven in die zin kwamen al van de grond lang voor de toekenning van het jaarlijks verlof. De organisatie ATB-De Natuurvrienden was een van de pioniers van deze vorm van

sociaal toerisme. De historiek van deze beweging wordt beschreven in de bijdrage van Marieke Denolf.

Waar De Natuurvrienden vooral gericht waren op de ‘arbeidersopvoeding’ bij de vrijetijdsbesteding, profileerden de Socialistische Vooruitziende Vrouwen (SVV) zich vooral door het inrichten van kindervakanties. Vanaf het winterseizoen van 1923 organiseerden zij vakantiekolonies voor verzwakte kinderen; tijdens het zomerseizoen reserveerden zij twee weken voor kinderen én gezinnen op rustkuur. Die vakantiekolonies waren trouwens ook aan christelijke zijde een groot succes. De koepelorganisatie Katholieke Schoolkolonie Kindergezondheid had afdelingen in elke stad en tehuizen aan de zee. Ook de in 1920 opgerichte Katholieke Arbeidersvrouwen (KAV) hadden een groot aandeel in de organisatie van vakanties voor kinderen, moeders en gezinnen.

Naast het sociaal toerisme raakte ook het ‘politieke’ toerisme erg in trek. In een context van economische depressie en dreigende verrechtsing in de jaren dertig werden vele westerlingen gecharmeerd door de jonge Sovjet-Unie en het marxisme. Heel wat fellow-travellers trokken naar de Sovjet-Unie waar ze als prinsessen werden ontvangen. Er zijn talloze reisverhalen met niets dan lof over de rode paradijzen. In dit nummer brengen we het verhaal van twee kunstenaars die niet echt politiek actief waren maar beiden wel een diepe bewondering koesterden voor het communisme. De ene was de gerenommeerde Franse schrijver André Gide die in 1936 naar de Sovjet-Unie reisde. Op basis van zijn werk *Retour à l'URSS*, beschrijft Maria De Waele zijn langzame ommekeer van euforie naar ontgoocheling. De andere was de Belgische surrealist Marcel Mariën, die in de jaren zestig naar de Volksrepubliek China trok. Hans Mortelmans rijgt in zijn bijdrage flarden persoonlijke indrukken van Mariën aan. Ook hier een verhaal van ontzuivering. Of hoe paradijzen niet bestaan, nergens ter wereld...

Bij al die uitstappen en reizen werd natuurlijk driftig gefotografeerd en gefilmd; men schreef lange brieven of dagboeken vol met reiservaringen; er kwamen gespecialiseerde tijdschriften; er werden souvenirs meegebracht... Al dit erfgoed wordt in Amsab met grote zorg bewaard. Maar wat met het erfgoed van die andere ‘reizigers’, die alles achterlieten in hun land, om wat voor redenen ook?

Een paar jaar terug werd Amsab zich bewust van de dringende nood om te prospecteren naar het archief van migrantengroeperingen. Melanie Voets, archivaris in Amsab, beschrijft in de rubriek Bronnen het vers verwerkt archief van VOCOM/VCIM, een koepelorganisatie van de integratiesector.

Archief van migranten zelf is echter zeldzaam. Eén van de manieren om hun verhaal te kennen is de mondelinge bron. Speciaal voor de erfgoeddag gingen studenten van de Universiteit Gent op bezoek bij Hongaren die naar België gevlucht zijn bij de inval van de Sovjets in 1956. Op basis van hun interviews reconstrueert Hendrik Defoort, erfgoedcoördinator van de Stad Gent, de lotgevallen van een groep migranten die destijds in België met open armen werd ontvangen.

Niet alleen mensen reizen, ook erfgoedobjecten, papier, boeken, ... leggen soms ettelijke kilometers af. Geen treffender voorbeeld dan het spectaculaire verhaal van de Belgische archieven die in Rusland belandden en pas na vele jaren onderhandelen - waarbij Amsab een niet te onderschatten rol speelde - terug naar België kwamen. Het is niet zonder trots dat we in dit nummer het laatste deel brengen van het vervolghet verhaal over de ‘Russische archieven’, deze keer met een happy end.

Nogal onverwacht mocht Amsab kort voor de erfgoeddag nog een andere schat in ontvangst nemen. Dank zij Joris van Parys kwamen we namelijk in het bezit van meer dan driehonderd houtblokken en galvano’s van Frans Masereel. Het verhaal van deze ontdekking is voer voor een roman. U leest het in onze Kroniek.

Tot eind september kan u trouwens de vakantiesfeer nog komen opsnuiven in onze museumkelder waar een kleine tentoonstelling plaatsvindt met de titel ‘Leve de Vacantie’ ...

En ja, leve de vakantie! Aan al onze lezers wensen we een deugddoend verlof toe, of u nu naar verre oorden trekt, of in uw luie zetel thuis tot rust komt...

Paule Verbruggen

- (1) Natuurlijk zit het reizen ook in andere culturen de mensen in het bloed. Zie onder meer J. CLIFFORD, *Routes? Travel and translation in the late twentieth century*, London (England) - Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 1997, 408 p.
- (2) E. FURLOUGH, Making Mass Vacations: Tourism and Consumer Culture in France, 1930s to 1970s. In: *Comparative Studies in society and history*, 40(1998)2, pp. 252-253.
- (3) Deze studie wordt uitgebreid beschreven in M. DENOLF, *En zij leerden hun volk reizen... De Arbeiderstoerisenbond 'De Natuurvrienden' van 1927 tot 1994*, RUG, Licentiaatsverhandeling, 1999-2000, pp. 19-22.

Bibliografie

- M. DENOLF, *En zij leerden hun volk reizen... De Arbeiderstoerisenbond 'De Natuurvrienden' van 1927 tot 1994*, RUG, Licentiaatsverhandeling, 1999-2000, 214 p.
- P. DE VOS, De historische evolutie van de arbeidsduur in België. In: *Brood & Rozen*, (1997)3, pp. 7-38.
- E. FURLOUGH, Making Mass Vacations: Tourism and Consumer Culture in France, 1930s to 1970s. In: *Comparative Studies in society and history*, 40(1998)2, pp. 247-286.
- *Op reis, Erfgoedweekend 26 & 27 april 2002 Vlaanderen en Brussel*, Antwerpen: Culturele Biografie Vlaanderen vzw, 2003, 24 p.
- Met dank aan Christophe Loir, doctorandus aan de ULB, voor zijn interessante informatie over het reizen van de elites.

Uit het fotoarchief van Amsab

1.-2.-3.-4.-5. Kust- en bergtoerisme rond de eeuwwisseling: een privilege van de elite

6. Het 'gewone volk' ging het aanvankelijk niet ver zoeken. Uitstap van de Arbeiderstoeristenbond naar Brugge, 1928

7. Rondleiding per 'autocar' in Keulen, eind jaren twintig (collectie N. De Backer)

8-9. Met de Marxkring op reis naar de Mont Saint-Michel (Normandië), jaren dertig (collectie N. Vankenhove)

10. Tentenkamp van De Rode Valken. Verdeling van het ontbijt per tent (© fotowerken Frans Claes, Antwerpen)

11.-12. Vakantiecentrum De Kollebloem te Heusden (bij Gent)

11. De speciale stadstram die naar De Kollebloem reed, jaren vijftig

12. Vrijwilligers aan de vaat, jaren vijftig

13. Vrijwilligsters op een kindervakantie van de Socialistische Vooruitziende Vrouwen, Oostduinkerke, 1961

14. Zonder woorden...

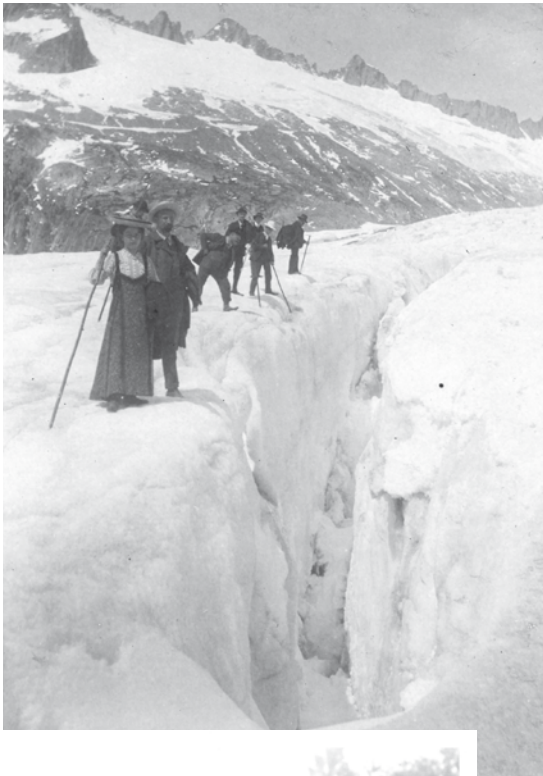

2

4

5

3

6

7

8

9

Werklieden, toerisme en werelttentoonstellingen voor 1900

Peter Scholliers, Vakgroep Geschiedenis, VUB

Deze bijdrage peilt naar de aanwezigheid en bezigheid van werklieden op de werelttentoonstellingen voor 1900. Sinds de Londense expo van 1851 werden werklieden naar tentoonstellingen gestuurd om zich bij te scholen. Belgische ambachtslieden gingen naar Londen, Franse arbeiders kwamen naar de Antwerpse expo van 1894. Staat, gemeenten, spoorwegen, arbeidersorganisaties en allerlei kringen subsidieerden deze reizen. In het licht van het veranderend karakter van de tentoonstellingen kan het moeilijk anders dan dat werklieden er zich niet alleen bijschoolden, maar zich ook vermaakten. Het verschil tussen de Antwerpse tentoonstellingen van 1885 en 1894 toont dit aan. Uiteraard vormden reizende werklieden een grote uitzondering in die jaren, maar het is best mogelijk dat de 'toeristische idee' via de hype rond de expo's ruim verspreid werd onder bredere bevolkingslagen.

In augustus 1885 verspreidde het Antwerpse gemeentebestuur een sobere affiche met als wervende kop *Werelttentoonstelling. Inkoopkaarten*.⁽¹⁾ De bedoeling was niet nog eens publiciteit te maken voor dit evenement dat al sedert 2 mei van dat jaar liep. In de stad hingen reeds lang kleurrijke affiches, terwijl de pers in binnen- en buitenland geestdriftig verslag uitbracht over de tentoonstelling. Neen, de affiche van augustus kondigde aan dat er gratis toegangskarten op arbeiders lagen te wachten:

'Werkmansabonnement' voor de Werelttentoonstelling van 1900 in Gent. De houder van deze gratis kaart mocht de tentoonstelling enkel bezoeken op "den 14^{en} Maandag van Sinsen, de 2 dagen der Gentsche feest en den 15 augustus"

WERELDTENTOONSTELLING
INKOOMKAARTEN

Het College van Burgemeester en Schepenen noodigt de hoofden van werkhuisen uit, voor den 29 dezer maand, bij het Gemeentebestuur te willen inzenden eene lijst der gasten, die zij bezigen en welke met vrucht de Wereldtentoonstelling zouden kunnen bezoeken. Eenige kosteloze inkoopkaarten, die het staatsbestuur ter beschikking van het College gesteld heeft, zullen hun daartoe kunnen overhandigd worden.

Antwerpen, 20 Augustus 1885

DE BURGEMEESTER
Leopold de Wael

Bij Bevel: DE SECRETARIS de Brauwere.

Dit was niet nieuw. Omdat de organisatoren vooruitgang als hét doel van de tentoonstellingen zagen, wilden zij nieuwe kennis, vaardigheden en technieken onder de werklieden verspreiden.⁽²⁾ Naar aanleiding van de tentoonstelling van Londen in 1851, ‘de moeder der wereldtentoonstellingen’, stemde de Belgische Kamer een krediet van 130.000 frank om onder meer de “*artisans d’élite*” de kans te geven zich op de hoogte te gaan stellen van de nieuwste technieken en machines.⁽³⁾ In 1862 deed Napoleon III hetzelfde toen hij een groep van 180 (sommige auteurs schrijven 550) werklieden naar de Londense expo zond. De Fransen kwamen er in contact met leden van de London Trades Council - deze ontmoeting wordt trouwens doorgaans aangewezen als de prilste stap in de oprichting van de Internationale in 1864. Ook de Maatschappij van den Werkende Stand stelde enkele tientallen Nederlandse werklieden in staat de tentoonstelling van Parijs in 1867 te bezoeken om hun stiel te vervolmaken. Sommige tijdgenoten noemden de gigantische machinegalerijen van de wereldtentoonstellingen ‘doorlopende leslokalen’ omdat werklieden en ondernemers er inderdaad weetgierig rondwandelden met schetsboeken, notitieblokken en meetlatten.

Met het promoten van reizen voor werklieden naar de expo’s in binnen- en buitenland wilden de regeringen hun visie op de verhoudingen tussen de sociale klassen onderstrepen. De maatschappelijke vooruitgang en de economische groei kwamen er door de harmonieuze samenwerking tussen kapitaal en arbeid. Bijgevolg mochten ernstige werklieden niet ontbreken op deze hoogdagen van de vooruitgang. Die bekommernis bleek ook uit het feit dat verdienstelijke arbeiders op voorstel van hun baas gedecoreerd werden naar aanleiding van tentoonstellingen in binnen- en buitenland.

Antwerpen 1885: goede ambachtslieden op reis

Voor alle duidelijkheid: werklieden kwamen niet in de eerste plaats als bezoekers naar de wereldtentoonstellingen, maar om er te werken als metselaars, schrijnwerkers, schilders, poetspersoneel, portiers, onderhoudswerklieden en manusjes-van-alles. Het aantal ambachtslieden dat op kosten van de staat de wereldtentoonstellingen van voor 1880 bezocht, was beperkt tot amper enkele honderden. Dat was anders tijdens de tentoonstelling naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van België (Brussel, Jubelpark, juni tot oktober 1880). 1,2 miljoen mensen kochten een kaartje van 1 frank, maar daarbovenop werden 250.000 gratis kaarten uitgedeeld “*aux écoles, ouvriers et aux soldats*”.⁽⁴⁾ De verhouding tussen de drie groepen ken ik niet, maar ik neem aan dat de arbeiders toch enkele duizenden kaarten werden gegund. Het opzet van de expo van 1880 week weinig af van dat van een wereldtentoonstelling (vooruitgang, consumptie, onderricht). Er was een afdeling gewijd aan de nijverheid met 500 exposanten uit binnen- en buitenland, die bewondering wekte voor de Belgische nijverheid (“*la gloire de notre pays*”). Natuurlijk baadde de hele gebeurtenis in een explosie van geestdriftig nationalisme en moest de samenhangigheid tussen de klassen dik in de verf worden gezet. Mogelijk kregen de werklieden daarom wel enkele tienduizenden kaarten.

Toen de Antwerpse wereldtentoonstelling in mei 1885 de deuren opende, werd blijkbaar niet onmiddellijk gedacht aan het verdelen van gratis kaarten onder de werklieden. De aankondiging ervan werd pas eind augustus verspreid, toen de expo al vier maanden was geopend. De affiche maakt duidelijk hoe de kaarten werden verdeeld. Niet elke arbeider kon kosteloos kaarten krijgen. Er waren twee voorwaarden: de werkgever diende zijn *gasten* aan te duiden, en deze laatste moesten *met vrucht* de tentoonstelling kunnen bezoeken. Er is niets geweten over de keuze door de baas, maar ik neem aan dat de goede werklieden een streepje voor hadden. Begrijp ‘goede’ hier niet alleen als handige en productieve werklieden, maar ook als betrouwbare en regelmatige stielmannen.

De tweede voorwaarde blijkt uit de correspondentie die werd gevoerd tussen het Antwerpse college en Antoine Castermans, kolenhandelaar in de Lange Lozanostraat.⁽⁵⁾ Castermans verzocht om zeven vrijkaarten. Zij werden hem geweigerd. In een kort briefje werd uitgelegd waarom: “*In antwoord op uwe aanvraag van kaarten voor de Wereldtentoonstelling, spijt het ons U te moeten melden, dat de aard van werk, door uwe lieden verricht, niet zoodanig is als vereischt wordt om inkoombewijzen te kunnen bekomen.*” Bronsgieters, smeden, horlogemakers, schrijnwerkers, drukkers, goudsmiden, graveerders, suikerbakkers, sigarenmakers, vergulders, schoenmakers, werktuigmakers en andere ambachtslieden hadden wel de juiste “*aard van werk*” en kregen bijgevolg vrijkaarten. Vooral de sigarenmakers gebruikten de mogelijkheid om hun werklieden naar de expo te sturen. Vijf ‘cigariers’ wensten 180 kaarten, of veertig percent van het totaal aantal waar om werd verzocht: overmatig veel. Kende de sigarenproductie zulke drastische revoluties, dat er dringend nood was om drommen werklieden naar de expo te sturen?

Simpele kolenboeren hadden allicht niets te leren op de tentoonstelling, evenmin als havenarbeiders, metselaars, kleermakers of voerders, om naaisters, strijkers of dienstpersoneel niet te noemen. In heel België zou de staat via de gemeenten 25.000 vrijkaarten aan werklieden en scholieren hebben uitgedeeld.

Regering en gemeentebesturen getroostten zich nog andere inspanningen. Bezoekers die in een groep van twintig reisden, genoten een vermindering van 25% op een treinkaartje, terwijl de toegangsprijs van de tentoonstelling op sommige dagen werd verlaagd van 1 frank naar een halve frank. Brussel, Gent en andere steden stuurden delegaties van werklieden naar de Antwerpse expo om verslag uit te brengen over ontwikkelingen op specifieke terreinen. Zo rapporteerden vijf ambachtslieden en een bediende aan de Brusselse gemeenteraad over panelen met betrekking tot het beroepsonderwijs, de mutualiteit, de ontwikkeling van lonen, de werktijd en de hygiëne, die zij op de Antwerpse expo hadden gezien. De meeste wereldtentoonstellingen hadden aandacht voor sociale thema's (vaak werden modelarbeiderswoningen getoond), en op de Antwerpse tentoonstelling van 1885 grepen een twintigtal arbeidersverenigingen de kans om hun werking voor te stellen.⁽⁶⁾ In de inleiding van hun verslag bedankten de Brusselaars de raad omdat zij zelf hun afvaardiging mochten samenstellen, wat zij zagen als een duidelijk teken van de "*rapprochement et conciliation entre le capital et le travail*". Niettemin eindigden zij met een sterk pleidooi voor syndicale erkenning, reglementering van vrouwen- en kinderarbeid, algemeen stemrecht en officieel onderwijs: scherpe conclusies na een minzame aanhef...⁽⁷⁾

Enkele jaren voordien hadden Nederlandse arbeiders de kans gekregen de Parijse expo van 1867 te bezoeken. Ook zij moesten daar wat gaan opsteken en ook zij dienden te rapporteren over hun reis. Op het negentig bladzijden tellende rapport, *Indrukken op een togt naar Parijs*, besteedden zij slechts tien pagina's aan de tentoonstelling, terwijl de overige handelden over hun contacten, hun verblijfplaats, de Franse arbeidersverenigingen en de bezienswaardigheden van de stad. Noteer dat de titel van het verslag niet naar de expo verwijst. Wanneer daarover sprake was, ging nogal wat aandacht naar de gebouwen, de tuinaanleg en de kwaliteit van de restaurants. Twee dagbladen bekritiseerden dit verslag en de tocht: de werklieden schreven meer over eten, theater en bezienswaardigheden dan over nieuwe technieken en producten: er was waarlijk een "*tiendaagsche pleziertocht*" gemaakt.⁽⁸⁾

De *Journal de Gand* raamde de prijs van een dagje Antwerpse expo op minimum vijf frank (treinkaartje, ingang en gewone uitgaven). Dit bedrag kon gemakkelijk verdubbelen indien meer attracties werden bezocht of rijkelijker werd gegeten en gedronken. Was dat betaalbaar voor werklieden indien zij niet financieel werden gesteund? De ingang op een gewone dag kostte 1 frank; daarvoor moest de doorsnee arbeider ongeveer vier uur werken. Woonde hij in Antwerpen, dan kon hij te voet gaan; moest hij de trein nemen, dan kwam er weer geld aan te pas. Eens binnen, waren er nog andere kosten. 'Onge subsidieerd' moest een gewone arbeider circa twintig à veertig uur werken voor één dagje expo.

De wereldtentoonstelling van 1885 was dus duur. Bronsgieters, smeden, horlogemakers, drukkers, goudsmeden en andere ambachtslieden vormden een onbeduidend deel van het publiek. Als zij al naar de expo gingen, was het allicht op een dag waarop de toegangsprijs laag was, of iemand een gratis kaartje en een goedkoop treinticket had.

Antwerpen 1894: bescheiden werkliedentoerisme

Met de Antwerpse tentoonstelling van 5 mei tot 5 november 1894 veranderde een en ander. De toegangskaart kostte nog steeds 1 frank, maar de doorsneelonen waren geklommen tot 0,30 frank per uur, terwijl de prijs van de voeding en vele andere kosten was gedaald ten opzichte van 1885. De ingang was dus iets sneller verdiend en er kwam wat ruimte vrij binnen het gezinsbudget. Bovendien kostte een kaartje 's zondags 0,50 frank en op sommige dagen slechts 25 centiem.

Even belangrijk was dat de regering nu 70.000 vrijkaarten liet verdelen via de gemeenten, en dat de verspreiding op een andere manier gebeurde. De "*werklieden opgeschreven als kiezers voor de Goedemannen- en Nijverheidsraad*" kregen een gratis kaart, eenvoudig af te halen op het politiekantoor. De kiezers voor beide raden (de eerste een verzoeningsraad voor individuele conflicten, de tweede een raad voor collectieve geschillen) waren mannen - Belg, tenminste 25 jaar - en hadden hun beroep al vier jaar uitgeoefend. Zij moesten effectief op de kiezerslijsten zijn ingeschreven, wat soms tot betwistingen leidde: de gemeentelijke administratie hield de lijsten niet altijd goed bij of de werklieden vergaten een adreswijziging te melden. De wijze waarop de kaarten in 1894 werden verdeeld, kan democratischer worden genoemd dan in 1885. Niettemin kwamen vrouwen niet in aanmerking voor een gratis kaart: vervolmaking van de stiel was aan hen niet besteed. Bovendien bestonden de Werkrechters- en de Industrieraden slechts in een beperkt aantal plaatsen ("*où l'utilité en est constaté*"), namelijk in steden en de geïndustrialiseerde delen van het land.

Dagbladen schreven regelmatig over het bezoek van werklieden aan de expo, die een groepsreis maakten. Zo meldde de doctrinaire-liberale krant *De Koophandel* de komst van 700 leden van de Aalsterse Werkmanskring Vooruitgang door 't Werk: "*aankomst ten 7 ure 30*". Deze indrukwekkende groep van 700 mensen (enkel mannen, of mannen, vrouwen en kinderen?) werd 's morgens verwelkomd door leden van de liberale Help U Zelve, om dan naar de diertuin en de wereldtentoonstelling te gaan. De trein terug vertrok om 22.30 uur, "*om ten 11 ure 45 terug te Aalst aan te komen*".⁽⁹⁾

De Aalstenaars genoten ongetwijfeld van de prijsvermindering op het treinticket en vermoedelijk subsidieerde de Aalsterse werkmanskring de reis naar Antwerpen. Mogelijk kon zij daarbij een beroep doen op steun vanwege de lokale overheid. De gemeenten bleven, net zoals in 1885, niet bij de pakken zitten. De Antwerpse gemeenteraad meldde dat de stads- en staatsbedienden een vermindering van 50% op de prijs van een abonnement genoten. De Brusselse gemeenteraad stemde een bijzonder krediet

INGANGEN

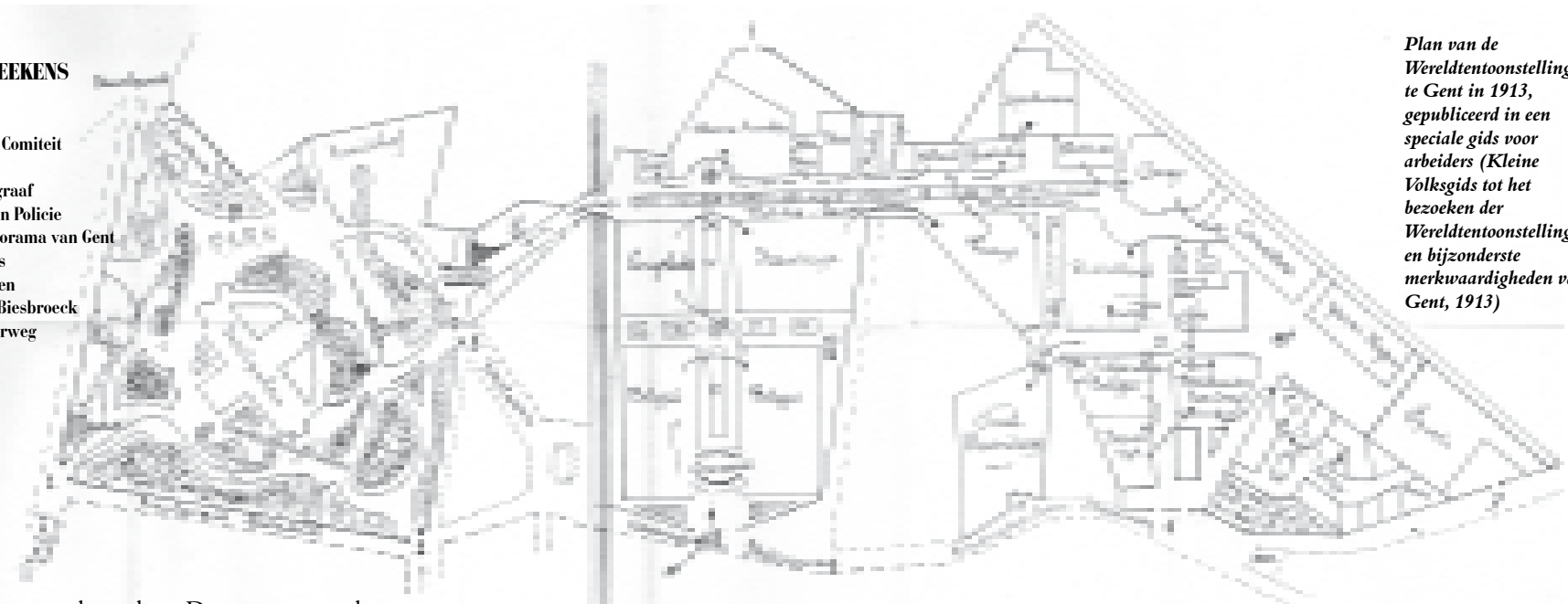
1. Ingang der Citadellaan
2. Ingang der Leopoldslaan
3. Ingang der Fortlaan
4. Ingang der Heuvelpoort
5. Hoofdingang Kortrijkschen Steenweg
6. Ingang Oudenaerdschen Steenweg
7. Ingang Sportplein
8. Ingang Zwijnaerdschen Steenweg
9. Bijzondere ingang Oud Vlaanderen

KIOSKEN

1. Aan de ingang der Schoone Kunsten
2. Naast het Museum
3. Op het terras van links v. h. het Feestpaleis
4. Op het terras van rechts v. h. het Feestpaleis
5. Aan de Duitse afdeeling
6. Voorbij Kanada
7. Halvert de Belvedere-laan

VERKORT-TEEKENS

- E. Erelaan
- B. Ros Bayard
- BC. Besturend Comiteit
- Co. Concierge
- P. Post en Telegraaf
- R. Roodkruis en Policie
- Dio. Militair diorama van Gent
- WB. Werkbeurs
- W. Watterbekken
- F. Fontein Van Biesbroeck
- C. Canadaspoorweg
- O. Oostende
- S. Spanje

Plan van de Wereldtentoonstelling te Gent in 1913, gepubliceerd in een speciale gids voor arbeiders (Kleine Völksgids tot het bezoeken der Wereldtentoonstelling en bijzonderste merkwaardigheden van Gent, 1913)

van 5000 frank om “*élitearbeiders*” toe te laten de expo te bezoeken. De gemeenteraad van Charleroi overwoog 30 arbeiders naar de expo te laten gaan. Er werd 750 frank subsidie gestemd, hetzij 25 frank per deelnemer, wat een royaal bedrag was. Dit laatste initiatief wekte de woede op van een “*gros contribuable*” in de *Journal de Charleroi*, die in een ingezonden brief meende dat dit geld beter kon worden besteed dan aan een gezelschap van “*favoris, c’est-à-dire des porions ou contremaîtres qui ont mieux que d’autres les moyens de payer de leur poche, les distractions qu’ils iraient chercher à Anvers*”. *Le Matin*, een Antwerpse liberale krant met grote aandacht voor het lokale leven, wijdde bijna elke dag een pagina aan de wereldtentoonstelling. Zij besteedde bijzondere aandacht aan de aanwezigheid van arbeiders op de expo (er was dagelijks een rubriek *Les ouvriers à l’Exposition*), omdat zij meende dat de onderwijsfunctie van de expo niet alleen voordelig was voor de industrie, maar ook voor de ontplooiing van de arbeiders zelf. De krant kon het dan ook niet laten te reageren op de brief van de “*gros contribuable*”, door te onderstrepen dat de arbeiders zeker thuishoorden op de tentoonstelling, “*car c’est précisément pour les travailleurs que les Expositions offrent un intérêt pratique réel; le public n’y voit guère qu’un passe temps agréable*”.⁽¹⁰⁾ Het onderscheid dat de krant maakte tussen de “*travailleurs*” die iets konden leren en het algemene “*public*” dat zich mocht vermaken, mag worden onderlijnd. Enerzijds werden arbeiders niet geacht zich te amuseren op de tentoonstelling, maar anderzijds waardeerde de krant hen omdat zij hun tijd niet ijdel zouden gebruiken.

Vóoruit, het dagblad van de Gentse sociaal-democraten, had een andere mening. Zij bracht die te berde naar aanleiding van het Banquet démocratique, het galadiner na het afwerken van het gebouw voor de machinehal.⁽¹¹⁾ Ingenieurs, directeurs, kunstenaars,

architecten en bewindslieden (z)aten er naast metselaars, schrijnwerkers en manoeuvres (géén bezoekers, maar bouwers van de expo). De liberale krant *De Koophandel* juichte deze verbroedering toe en laakte meteen de opinie van *Vóoruit* die een “*meesterstuk van hatelijke gewelduitdrukking*” had gepubliceerd. De toon van *Vóoruit* week inderdaad af van deze van de burgerlijke pers. *Vóoruit* schreef: “*De werklieden zijn buitengewoon in hun schik en zouden, parbleu, het leventje der grooten wel gewoon worden. Zij lieten het zich dan ook goed smaken en zij vonden hunne werkliedenlippen niet eens te grof voor den fijnen wijn waarvan elken gast eene flesch had voor zich staan*.” *Vóoruit* meldde dat het feest begon om 17 uur en eindigde om 20.30 uur en dat bij het spelen van de Marseillaise “*alle gasten recht sprongen en dansten rond de zaal dat het een plezier was*”. De conclusie van de krant lijkt me relevanter dan het sfeerbeeld: “*Het werkvolk heeft daar nu een klein deel genoten van hetgeen waarop het voor zijnen rijkdom scheppende arbeid recht heeft. Moge het hun aansporen tot zucht naar meer genot en bijzonder hen de overtuiging geven dat zij als mensch dezelfde waarde hebben als diegenen die zich boven hen plaatsen*.” Vooral de passage “*zucht naar meer genot*” kon een bepaalde pers op stang hebben gejaagd. Werklieden op de expo? Ja, maar om te leren en niet voor het amusement. *Vóoruit* eindigde nochtans allerm minst met een frivole aansporing tot vermaak, maar met een oproep om te strijden voor hogere lonen en syndicalisatie.

Acties van overheden, werkmanskringen en spoorwegdirectie (50% vermindering op treinkaartjes naar de tentoonstelling) en het relatief goedkoper worden van het toegangsbiljet, leidden ertoe dat meer arbeiders naar de wereldtentoonstelling konden gaan dan in 1885. “*Les visites ouvrières et scolaires à l’Exposition Universelle d’Anvers, devien-*

nent chaque jour plus nombreuses”, schreef de liberaal-democratische *L’Opinion* op 11 juli 1894. *Het Handelsblad* schreef in dezelfde maand onder de kop *Werkmansbezoeken*: “*De geabonneerden, die er zoo wat het nieuws af hebben, laten den weg vrij aan de vreemdelingen, en, wanneer wij nu en dan nog eens een oog naar binnen slaan, ontmoeten wij een heel ander publiek dan over eene maand.*”⁽¹²⁾ Dit publiek picknickte zelfs met meegebrachte boterhammen en jenever.⁽¹³⁾

Dat de werklieden wat anders deden op de expo’s dan zich toe te leggen op de “*vervolmaking hunner stielkennis*”, is al gebleken. Zij maakten van hun reis en hun bezoek gebruik om politieke grieven te verwoorden (zoals de Brusselaars in hun rapport aan de gemeenteraad in 1885) en zij hebben zich allicht ook goed geamuseerd (zoals de Nederlandse werklieden in Parijs in 1867). Gelegenheid was er te over, vooral in 1894, toen het zestiende-eeuwse Antwerpen werd geëvoceerd, wat zowel rijke als minder goeude mensen aantrok.⁽¹⁴⁾ De *Revue de l’Exposition universelle d’Anvers*, een weekblad dat gepubliceerd werd tijdens de expo, schreef het als volgt: “*Ce qui fait le succès d’une exposition, ce ne sont pas seulement les œuvres d’art, les puissantes machines, les produits. Le profane n’apprécie pas ou mal tout cela. Ce que le grand public désire trouver dans une exposition, c’est la vie, c’est la gaieté, c’est le bruit, ce sont les étalages pimpants qui accrochent les regards, ce sont ces mille brimborions créés par l’intelligence fertile des inventeurs toujours à l’affût du nouveau.*”⁽¹⁵⁾ Dit citaat wijst op het belang van consumptie (“*étalages*” waren niet alleen “*pimpants*” - of bekoorlijk - maar ook een nieuwigheid), op de hang naar ongeziene spektakels, producten en ervaringen, en vooral op het zich vergapen aan consumptie, spektakels en ervaringen van anderen.

Wel of geen arbeiderstoerisme voor 1900?

In 1885 bezochten naar schatting 3,5 miljoen mensen de Antwerpse wereldtentoonstelling en in 1894 zouden dat er 5 miljoen zijn geweest.⁽¹⁶⁾ In het eerste jaar werden 25.000 en in het tweede jaar 70.000 gratis tickets verdeeld, hetzij respectievelijk 0,7% en 1,4% van het totaal aantal biljetten. De gratis kaarten werden gegund aan de ‘besten onder de arbeiders’ (mannen die ouder waren dan 25 en vier jaar hun stiel uitgeoefend hadden, als zij al niet werden aangeduid door hun baas). Zo beschouwd, waren deze gratis kaarten eerder bedoeld als propaganda voor harmonieuze klassenverhoudingen, dan dat zij een teken waren van de wil om elitearbeiders de expo’s te laten bezoeken. Wellicht bezochten meer werklieden de tentoonstellingen dan uit beide percentages blijkt. Zo boden de overheden aan de arbeiders de kans om de tentoonstelling te bezoeken via goedkope treintickets en prijsvermindering tijdens bepaalde dagen. Ook arbeidersverenigingen organiseerden (en subsidieerden waarschijnlijk) reizen naar de expo’s, wat zonder twijfel meer het geval was in 1894 dan in 1885 (omdat er in dat laatste jaar minder verenigingen bestonden). Stellig waren er individuele arbeidersgezinnen met een behoorlijk inkomen, die de tocht naar de tentoonstellingen in Antwerpen (1885, 1894), Brussel (1880, 1897, 1910), Luik (1905) en Gent (1913) hebben ondernomen, gebruik makend van goedkope

toegangs- en treintickets, meegebrachte boterhammen en drank. Arbeiders hebben de wereldtentoonstellingen bezocht, en zij deden dat meer in 1894 dan in 1885.

Het is onmogelijk te ramen hoeveel werklieden de tentoonstellingen hebben bezocht. Eigenlijk doet dat er niet toe. Door de enorme aandacht in de media van allerlei pluimage, de diverse acties van de overheden en de interesse vanwege de arbeidersorganisaties, werd de idee van toerisme (in de betekenis van vrijetijdsreizen) onder een zeer breed publiek verspreid. Zeker, de overheden en arbeidersorganisaties wilden dat werklieden reisden om te leren. Eens geplaatst tegenover alle attracties waarover de pers berichtte, kregen en grepen de werklieden echter ook de kans om zich te amuseren. Terug thuis werd verteld over Oud Antwerpen, de luchtballon, het aquarium, de Tunesische wijk, de waterglijbaan, de nieuwe producten en de flanerende en consumerende mensenmassa. Waren er geen directe getuigen, dan deden de verhalen toch op een of andere manier de ronde. Ook deze verhalen hebben het idee van toerisme ingang doen vinden (hoewel dit woord toen niet door arbeiders werd gebruikt).

Kortom, de wereldtentoonstellingen voor 1900 hebben mensen doen mijmeren over een andere wereld dan degene die zij gewoon waren. Zij die dat wilden en konden (betalen), gingen die wereld exploreren, maar zij vormden nog maar een zeer kleine minderheid. Na 1920 leek de fase van het eerste ‘arbeiderstoerisme’ voorbij, en begon stilaan het louter commerciële massatoerisme op gang te komen. De wereldtentoonstellingen (Antwerpen en Luik, 1930; Brussel, 1935) speelden daarbij terug een rol van belang.

(1) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 1099/51.

(2) L. TIBBE, De nijverheidstentoonstelling als middel tot scholing en verheffing. Handwerkslieden als bezoekers en exposanten. In: De negentiende eeuw, (1997)21, pp. 105-26.

(3) A. COCKX & J. LEMMENS, Les expositions universelles et internationales en Belgique de 1885 à 1958, Brussel: Editorial Office, 1958, p. 15.

(4) Exposition nationale de 1880. Album commémoratif 1830-1880. Brussel: Cie. Publicité d’Emission, 1882, zonder paginerings.

(5) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 1099/51.

(6) P. SCHOLLIERS, Sociale ontwikkelingen in Antwerpen ten tijde van de wereldtentoonstellingen. In: De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen 1885-1894-1930. Antwerpen: Antwerpen ’93, 1993, p. 140.

(7) Exposition universelle d’Anvers. Rapports présentés à l’Administration communale de Bruxelles, Brussel, 1885, p. 3.

(8) L. TIBBE, De nijverheidstentoonstelling [...], pp. 109-110.

(9) De Koophandel, 14.07.1894 (Alle hier gebruikte

krantenartikelen bevinden zich in het Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 1099/51)

(10) Le Matin, 03.06.1894.

(11) Vooruit, geciteerd in De Koophandel, 31.10.1893.

(12) Beide kranten in Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 1099/51.

(13) C. TERRY, Van elitaire beurs tot massamedium. Exposanten en publiek van de Antwerpse Expo’s. In: De panoramische droom, p. 76.

(14) A. THIJS, Oud Antwerpen 1894, een burgerlijke droomwereld. In: De panoramische droom, pp. 263-265.

(15) Revue de l’Exposition Universelle d’Anvers 1894, 01.04.1894, p. 19.

(16) C. MOURLON, Quelques souvenirs des expositions nationales, internationales et universelles en Belgique, 1820-1925, Brussel: Imprimerie Industrielle et Financière, s.d., renseignement statistique. De ramingen steunen op het aantal verkochte dagkaarten (1,5 miljoen in beide jaren), de abonnementen (resp. 15.000 en 39.000) en de dienstkaarten (resp. 8850 en 15.000); het groter aantal bezoekers in 1894 zou dus alles te maken hebben met veelvuldige bezoeken van de abonenthouders.

Uitstap van de Arbeiderstoeristenbond naar de watervallen van Coe, 1928

En zij leerden hun volk reizen... De Arbeiderstoeristenbond De Natuurvrienden

Marieke Denolf, licentiate geschiedenis Universiteit Gent

Vanaf het begin van de vorige eeuw heeft het reizen en het toerisme een geleidelijke vlucht gekend. Met de invoering van het betaald verlof in 1936 kon ook de arbeider van een welverdiende vakantie genieten. Dit was het startschot voor de zuilgebonden organisaties om toeristische activiteiten te ontplooiën. Lang voor de wettelijke erkenning van het betaalde arbeidersverlof rijpten in het Antwerpse diamantmilieu al plannen om de arbeider te leren omgaan met zijn vrije tijd. Vanaf eind jaren twintig werden de eerste trekkers gegroepeerd in een kersverse Arbeiderstoeristenbond.

Aanvankelijk met de fiets, maar later ook gemotoriseerd, bezochten ze de toeristische trekpleisters van toen. Contacten met de internationale Natuurvriendenbeweging waren de aanzet om ook in België een eigen vereniging met huizenet (Natuurvriendenhuisen) op te richten. Het trekken en het kamperen werden zo nog budgetvriendelijker. Naast ontspanning besteedden de oprichters zeker zoveel aandacht aan propaganda voor de betaalde arbeidersvakantie. Eenmaal die verworven was, kon de opvoeding tot 'volwaardige' arbeiderstoeristen beginnen. De ontstaansgeschiedenis van de Arbeiderstoeristenbond is een mooie illustratie van een van de eerste pogingen in België om de gewone man en vrouw 'zinnig' te laten reizen.

Van wielertoerisme naar een Toeristenbond voor Arbeiders

Dat de pioniers van de arbeidersvakantie uit het diamantmilieu kwamen is geen toeval. De Antwerpse Diamantbewerdersbond, na WO I de Algemene Diamantbewerdersbond van België (ADB), speelde immers een voortrekkersrol op het vlak van het overlegsindicalisme. Al heel vroeg werden door de werknemers in de diamantsector acties gehouden om tot betere arbeidsvoorwaarden en sociale maatregelen te komen. (8-urendag, loonsverhoging, ...). De diamantvakbond formuleerde de eis voor betaalde

vakantie op een moment dat van enige vorm van arbeidersverlof op beleidsniveau nog lang geen sprake was.⁽¹⁾

Het initiatief tot oprichting van een organisatie voor vrije tijd van de arbeiders ging uit van twee vakbondsbestuurders van de ADB, namelijk Ferre Trouillard en Jos Sel. Kort na WO I organiseerden zij reeds uitstappen met de fiets om andere streken in België te leren kennen – een enkele keer vatten deze sportievelingen zelfs een buitenlandse tocht aan. Tijdens die fietstochten ontmoetten de diamantslijpers van Borgerhout die van Deurne, en dat deed langzaam het idee rijpen om zich te verenigen in een toeristische organisatie.⁽²⁾ Een eerste poging in 1920 mislukte echter. Wel kwam het tot het oprichten van een wielierclub: de Federatie van Socialistische Wielrijders (FSW Het Roode Wiel). Het voornaamste doel van deze nieuwe federatie was het voeren van socialistische propaganda in de provincies Antwerpen, Oost-Vlaanderen en Vlaams-Brabant. In die periode ontstonden trouwens meer soortgelijke kringen. Elke week was er wel ergens een inhuldiging van een vaandel van een nieuwe fietsclub en de FSW was op al die feestelijkheden sterk vertegenwoordigd.

De kleine uitstapjes en tochten met de fiets kenden veel succes. Onder impuls van enkele doorgewinterde trekkers bereikte de activiteit van de leden het peil van kleinschalig toerisme. Sporadisch waagden ze zich zelfs in een gloednieuwe touringcar om op verplaatsing te gaan naar de toeristische trekpleisters van toen: de verwoeste IJzergebieden, de zee of Namen-Dinant. De gewone man kon het geld hiervoor bijeenkrijgen met behulp van de spaarkas die beheerd werd door de cafébaas: *"Tal van 'spaarkaskes' die de gespaarde gelden deelden met Vastenavond of Groote Kermis en dan de traditioneel geworden souper of uitrij hielden zagen wij herschapen in reizigersclubs, onder den invloed der arbeidersbeweging, en van dan af werden de gespaarde gelden aangewend tot het ondernemen van aangename en leerzame reizen van één, twee of meerdere dagen, naargelang de beurs het dragen kon."*⁽³⁾

Vanaf 1923 begon de ADB trouwens aan zijn bloeiperiode. In de sector viel er veel geld te verdienen omdat er hoge nood was aan goede slijpers. De aangesloten leden van de ADB (in 1923 waren er dat 13.500) kenden een relatieve welstand en permitteerden zich relatief gemakkelijk al eens een uitstapje. In 1928 bekwam de ADB trouwens een loonsverhoging in verschillende branches én de invoering van een betaalde vakantieweek. Dit leidde tot de oprichting van een vakantiefonds waarin de patroons door middel van vakantiezegels wekelijks 2% op het loon stortten. Deze verworvenheid werd met ingang van de crisis wel weer geschorst.⁽⁴⁾

Uit de Federatie van Socialistische Wielrijders groeide onder impuls van Jos Sel en Ferre Trouillard de eerste Toeristenbond voor Arbeiders. De stichtingsvergadering vond plaats begin 1924 in het Volksgebouw aan de Meir in Antwerpen. De jonge organisatie telde al snel een 300-tal leden. Een zeer kortstondig succes, zo bleek. Als mogelijke reden voor het vroegtijdige failliet van het initiatief haalde men later wel eens de Vlaamsgezindheid van sommige socialistische functionarissen aan. De pas opgerichte Vlaamsche Toeristenbond bleek meer aantrekkingskracht uit te oefenen in het 'betere'

socialistische milieu dan een gelijkaardige vereniging voor de gewone man.⁽⁵⁾

In oktober 1927 ondernam men een tweede poging en vond een nieuwe stichtingsvergadering plaats. De stichters van de Toeristenbond voor Arbeiders (TBA) wilden vooral het idee van *"het degelijk gebruik van de vrije tijd"* en het recht van de arbeiders op wettelijk verlof met behoud van het loon propageren. Bij gebrek aan middelen beperkte de werking zich in de beginperiode vooral tot de provincie Antwerpen. Om slepende praktische problemen – zoals het vinden van een geschikt lokaal – op te lossen, zocht de vereniging een voorzitter die wat 'cachet' aan hun werking kon geven. Hun keuze viel op Willem Eekelers – toen volksvertegenwoordiger, later schepen van de stad Antwerpen – die voorzitter werd vanaf oktober 1928. Jos Sel werd ondervoorzitter.

Naast de vele voordrachten en vergaderingen die ingericht werden met de bedoeling aanhangers te winnen en nieuwe afdelingen in het leven te roepen, werd ook een eigen reisbureau opgericht. De reisesjes werden betaald uit een spaarkas die de TBA al bij haar ontstaan opgericht had. De aangesloten leden konden zich inschrijven voor een reis naar keuze en het geld bijeen sparen in de kas. Er waren geen kosten aan de inschrijving verbonden. Gedurende de winterperiode gaf men dan voordrachten over die reisbestemmingen.⁽⁶⁾

Onderstaande reiskalender van 1929 geeft een beeld van de bestemmingen en de vervoermiddelen.⁽⁷⁾

Vertrekdatum	Bestemming	Vervoermiddel	Aantal dagen
31.03.1929	Tervuren, Genval, Waterloo	Autocar	1
31.03.1929	Luikse Ardennen	Trein	2
31.03.1929	Namen-Dinant	Trein	2
31.03.1929	Kempen	Fiets	2
09.05.1929	Mechelen	Trein of fiets	1
12.05.1929	Vorselaar	Trein	1
19.05.1929	Gr. Hert. Luxemburg	Trein	3
19.05.1929	Namen-Dinant	Trein	2
19.05.1929	Luikse Ardennen	Autocar	2
21.07.1929	Belgische kust	Autocar	1
11.08.1929	Gr. Hert. Luxemburg	Autocar	3
11.08.1929	Semois	Autocar	2
11.08.1929	Malmédy	Autocar	2
11.08.1929	Parijs	Autocar	4
11.08.1929	Wenen	Autocar	8

Het reisbureau werd één van de beste propagandamiddelen van de bond. Het bracht nieuwe leden aan en bescheiden middelen om de beweging verder uit te bouwen. In oktober 1928 verscheen ook het eerste nummer van *Arbeiderstoerisme*, het maandblad van de vereniging dat na de oorlog werd omgedoopt in *De Natuurvriend*.

De arbeiderstoeristen worden Natuurvrienden

Een zeer belangrijke impuls voor de verdere ontwikkeling van de Toeristenbond was het contact met de internationale Natuurvriendenbeweging.

Deze organisatie kende haar wortels in het Oostenrijk van de 19e eeuw. De oprichter, Georg Schmiedl (1855-1929), was een onderwijzer die de idealen van Rousseau aanhing. Op zijn wekelijkse zondagstochten in het Wienerwald ontmoette hij vele eenzame wandelaars. Stilaan groeide het idee om al deze mensen samen te brengen met het doel zich in groep te ontspannen. Schmiedl formuleerde het als volgt: *“We willen de arbeiders uit de herberg halen om de alcohol-, dobbel-, en kaartspelen te bestrijden. We willen ze uit de bekrompen woningen, uit de rook van de fabrieken en van de cafés naar de heerlijke natuur brengen. We willen ze de gelegenheid geven om lichaam en geest vrij te maken van het troosteloze en ledige bestaan van elke dag. We willen ze naar de verse lucht, het licht en de zon brengen.”*⁽⁸⁾

In 1895 lanceerde hij in de krant *Arbeiterzeitung* een oproep tot oprichting van een “toeristische groep”. Er volgden een dertigtal reacties en dat vormde de start voor het oprichten van de socialistische arbeiderstoeristenvereniging Die Naturfreunde. Niet dat de sociaal-democratische partij van Oostenrijk zo opgezet was met het initiatief: het secretariaat weigerde aanvankelijk de statuten goed te keuren. Het commentaar luidde: *“Het streven om partijleden in plaats van op de Ringstrasse actie te laten voeren tegen de regering, liever voor hun plezier de verlaten bergen in te doen trekken, is een frivole aangelegenheid.”* Een van de leden nam toen contact op met Viktor Adler, die beloofde hun zaak te bepleiten bij het partijbestuur, wat hij trouwens met succes deed.

De eerste excursie vond plaats in april 1895. Vanaf dan werden elke zondag tochten gehouden waarvan de aankondiging of het verslag in de krant verscheen. Na afloop hield men gezellige bijeenkomsten. Later ontwierp de groep een eigen kenteken dat tot vandaag in gebruik is: de handdruk met de drie alpenrozen.

De werking van de Oostenrijkse Natuurvrienden breidde rond de eeuwwisseling snel uit. Met de tijd boden de Natuurvrienden een waaier van activiteiten en diensten aan: bewegwijzering van wandelpaden (1899), zangkoor (1900), skicursus (1901), fotogroep (1907), natuurbescherming (1910), alpinecursus (1918). Vanaf 1905 beschikte de groep over eenvoudige hutten in de bergen, met gelegenheid tot overnachten in slaapzalen op hooi of stro. Naast de leden van elitaire alpineverenigingen kon nu ook de arbeider een poging ondernemen om een bergtop te beklimmen. De Natuurvriendenhuisen maakten het hem mogelijk om goedkoop enkele dagen in de vrije natuur te vertoeven. Dat het nu in ieders bereik lag een vakantie door te brengen in het hooggebergte, dat de bergen eindelijk ‘vrij’ waren, gaf ontstaan aan de officiële verenigingsgroet “*Berg Frei!*”

De ‘missioneringsdrang’ van de eerste leden resulteerde in een netwerk van afdelingen over het hele Europese continent en zelfs daarbuiten. In juli 1922 telden Die Naturfreunde maar liefst 1000 afdelingen verspreid over landen als Zwitserland, Frankrijk

en Duitsland. Later kwamen daar nog Nederland, België, Zweden, Groot-Brittannië, de VS, en Israël bij.⁽¹¹⁾

In België werd voor de eerste maal melding gemaakt van de internationale Natuurvriendenbeweging in het meinummer 1930 van *Arbeiderstoerisme*. Het valt op hoezeer de doelstelling overeenstemde met die van de TBA: de arbeiders op een gezonde manier leren omgaan met hun vrije tijd. De Vlaamse bond was vooral onder de indruk van het ledenaantal, de infrastructuur (de Natuurvriendenhuisen) en het internationale karakter van de Natuurvriendenbeweging.

Nergens wordt duidelijk gespecificeerd hoe de Vlaamse TBA in contact kwam met de internationale beweging. Een bijgaande nota van de redactie bij het artikel in *Arbeiderstoerisme* verduidelijkte dat er contacten voor verdere samenwerking geweest waren met de reissecretaris van een Nederlandse afdeling. Uit interviews met vroegere leden blijkt dan weer dat de Vlaamse arbeiderstoeristen bij hun eerste buitenlandse reizen naar de Rijn in Duitsland kennismakten met plaatselijke afdelingen van Die Naturfreunde.⁽¹²⁾ Een andere mogelijkheid is dat, door de deelname van een honderdtal Vlaamse leden van het Arbeiders Jeugd Verbond (AJV) aan de Internationale Jeugdbijeenkomst in Wenen in 1929, voor het eerst een ontmoeting plaatsvond met de Natuurvrienden en met de Rode Valken. Dit zou dan geleid hebben tot de oprichting van zowel een groep Rode Valken (1929) als een Vlaamse Natuurvriendenafdeling.⁽¹³⁾

In april 1931 sloot de TBA zich aan bij de Naturfreunde Internationale (NFI) en veranderde ze haar naam in Arbeiderstoeristenbond De Natuurvrienden. Daarmee was ze echter niet de eerste Belgische afdeling van de Natuurvrienden. Reeds in oktober 1930 was in Brussel een Franstalige afdeling opgericht met de naam Les Amis de la Nature.⁽¹⁴⁾

De Natuurvriendenhuisen

Aangespoord door het voorbeeld van de Oostenrijkse vrienden richtten ook de Belgen eigen huisen op. Het net van Natuurvriendenhuisen was een belangrijke steunpilaar in de uitbouw van het activiteitenaanbod. Zeker in tijden van crisis verzekerden de huisen, verspreid over heel Europa, een goedkope overnachtingsplaats voor trekkers.

Wat was nu een Natuurvriendenhuis? We citeren uit de *Gids der Natuurvriendenhuisen*: *“Een Natuurvriendenhuis is geen goedkoop hotel. Het is een tehuis waar de leden zonder onderscheid van nationaliteit, taal of stand onderdak vinden, op reis of tijdens hun vakantie. Op democratische wijze gebouwd, wordt het Natuurvriendenhuis door samenwerking in stand gehouden. Dit betekent zelfvrucht. Een goed Natuurvriend beschouwt het als zijn plicht, zelfs ongevraagd, bij te dragen tot het reinhouden van alle lokalen en materiaal door hem gebruikt. Het voornaamste lokaal in een Natuurvriendenhuis is wel het dagverblijf, treppunt bij uitnemendheid waar verbreed wordt met de andere aanwezigen. De avonden in een Natuurvriendenhuis worden meestal in gemeenschap*

Op weg naar De Berk, het eerste Vlaamse Natuurvriendenhuis in Essen, april 1939

doorgebracht, soms met spelen, zang en dans. Het is vooral de verstandhouding tussen tot dusver onbekende mensen, welke het Natuurvriendenhuis van een andere gelegenheid onderscheidt."⁽¹⁵⁾

Het eerste Vlaamse Natuurvriendenhuis stond in Essen en kreeg de naam De Berk. In juni 1934 werden de 55 bedden, 3 slaapruidten en een trekkerskeuken officieel ingehuldigd. Het huis was een overnachtingsplaats voor heel wat trekkers. Door onderlinge afspraken besloot men De Berk open te stellen voor elk lid van volgende organisaties: de Naturfreunde Internationale, de Jeugdherbergen Internationale, de Arbeiders Jeugd Centrale, de Syndicale Jeugd en alle aandeelhouders. Omgekeerd konden ook de Belgische Natuurvrienden tegen verminderde prijzen in de jeugdherbergen slapen. Tot er genoeg inkomsten waren om een vaste herbergvader aan te stellen, was elk weekeinde één van de bestuursleden verantwoordelijk voor de goede ontvangst in het Natuurvriendenhuis.

Ondanks alle financiële moeilijkheden lukte het de Vlaamse Natuurvrienden in de loop van de beginjaren nog andere huizen op te richten: Piepenhol (St.-Job in 't Goor, 1936), Het Zwarte Water (Rijmenam, april 1937), Tophill (Oostduinkerke, mei 1937), De Oude Stad (Antwerpen, einde 1937), ADB-huis (Grobendonk, einde 1937) en De Kluis (Ruien, 1938).

Geen reizen zonder betaald verlof...

De belangrijkste doelstelling bij het oprichten van een arbeiderstoeristenbond was ongetwijfeld het verkrijgen van het betaald verlof, met daarbij de ambitie om dat verlof ook zelf te organiseren. Verschillende stichters van de bond waren erg actief op syndicaal vlak en trachtten langs die weg hun eisen kenbaar te maken. De ATB formuleerde de eis voor de betaalde arbeidersvakantie al eind jaren twintig, meer dan 15 jaar vóór de wettelijke bepaling ervan. De eerste artikels in hun maandblad lieten stevast een assertief geluid horen wanneer het om het betaald verlof ging. Daarbij was men niet te beroerd om het pionierswerk van anderen op dit vlak te erkennen. De socialistische vrouwenbeweging, die al lang de kindervakanties organiseerde, kon rekenen op veel respect.⁽¹⁶⁾ Na verloop van tijd werd de kwestie van de betaalde vakantie echter minder en minder besproken. In de jaren dertig deed de economische crisis zich sterk voelen en werd het voor de propagandisten steeds moeilijker de arbeiders te motiveren om voor het betaald verlof te vechten. Gedurende de 'magere jaren' van de crisis organiseerde de ATB bijna geen reizen meer. Wel werden er propagandabijeenkomsten gehouden waar de Natuurvrienden op de noodzakelijkheid van het betaald verlof bleven drukken. Een veelgehoorde repliek uit de zaal was echter: *"Geef ons eerst arbeid, nadien spreken we dan wel over verlof!"* Het ledental van de bond kreeg zware klappen te verduren: in 1933 telde de bond nog 2083 leden; in 1935 waren dat er slechts 1440.

En dan waren er nog de internationale ontwikkelingen die als een zwaard van Damocles boven de hoofden van de Natuurvrienden hingen. Het blad *Arbeiderstoerisme*

meldde in augustus 1932 dat in Duitsland een verbod was uitgevaardigd op de Natuurvriendengroepen door het nieuwe regime onder het leiderschap van Hitler. De Natuurvriendenhuizen werden ter beschikking gesteld van de Hitlerjugend en andere nationaal-socialistische organisaties.⁽¹⁷⁾ In 1934 gebeurde hetzelfde in het Oostenrijk van Dolfuss.⁽¹⁸⁾ De aandacht van de Belgische vrienden ging vanaf het midden van de jaren dertig dan ook vooral uit naar de toekomst van de internationale vereniging. De situatie keerde echter toen de Volksfrontregering in Frankrijk in 1936 de betaalde arbeidersvakantie stemde. Als het regent in Parijs, druppelt het in Brussel. Bij de toegevingen die de tweede regering-Van Zeeland (13 juni 1936-25 oktober 1937) deed naar aanleiding van de algemene staking van 1936 in België, was er onder andere de wettelijke regeling voor de betaalde vakantie (wet van 8 juli 1936).

De organisatie van de arbeidersvakantie

De praktische organisatie van het arbeidersverlof verliep moeizaam. De wet kwam immers onverwacht, waardoor de bevoegde instanties er niet op voorbereid waren. In het begin leek ook niet iedereen overtuigd van het belang van de maatregel: *“Wij streden voor het betaald verlof en achteraf hoorde je dan dat de arbeider dat verlof ging gebruiken om zijn huis eens goed te gaan schilderen. Dat was niet de bedoeling van een toeristische organisatie!”*⁽¹⁹⁾ In het maandblad *Arbeiderstoersime* werd herhaaldelijk opgeroepen om de vrije uren niet in de kroeg door te brengen maar er iets nuttigs mee te doen. Met dat doel werd ook een film gemaakt met de titel *Naar Nieuwe Levensvreugde*. De bestuursleden van de ATB trokken met die film naar alle mogelijke plaatsen om de werknemers ertoe aan te zetten hun vakantiekaart aan te vragen.⁽²⁰⁾

Vanaf 1937 werkte ATB ook actief samen met de socialistische vakbond om de bestaande diensten te verbeteren. In 1937 werd in Antwerpen een nieuw reisbureau op de Frankrijklei geopend met de naam ARVA. Dit initiatief was het gevolg van de samenwerking tussen de Antwerpse Federatie van Vakbonden en de ATB. De nieuwe dienst ARVA had als taak om inlichtingen te verstrekken over de mogelijkheden van het arbeidersverlof. De bedoeling was om over het hele land hetzelfde organisme op te richten onder controle van een nationale syndicale dienst 'Vacantievreugde'. Het reisbureau kende een groot succes en ook het ledenaantal van de ATB steeg spectaculair: op één jaar tijd (1936 naar 1937) steeg het met 2322 leden of met 140%.

In vergelijking met het reisprogramma van 1929 was het aanbod in een reisbrochure van 1937 al een stuk luxueuzer en bevatte het ook een morele vingerwijzing:

Verlofgangers, tracht U zoveel mogelijk aan te passen aan de gewoonten der streek welke U bezoekt! Zodoende zult U heel wat meer genieten van Uw weinige dagen verlof!

- Door mooi Luxemburg per auto, 23-24-25 juli of 1-2-3 aug.: 325 fr.
- Voettochten, bootreizen en grottenbezoek in de Maas-en Lessevalei, 1-2 aug.: 165 fr.
- Zeetochtjes naar Engeland: 130 fr. - kinderen: 95 fr.
- 5-daagse autoreis langs Rijn, Eifel en Moezel, 18-22 juli of 1-5 aug.: 625 fr.
- Parijs en Wereldtentoonstelling, de zilveren kust met Biarritz en basken land, de Pyreneeënketen in haar mooiste delen, 9-19 aug., alles inbegrepen/drank aan tafel: 1550fr.⁽²¹⁾

Kamperen met De Natuurvrienden

Zoals we reeds aanhaalden was het activiteitsaanbod van de ATB aanvankelijk vrij beperkt. De winterwerking bestond vooral uit het houden van voordrachten en dia-voorstellingen over verschillende toeristische bestemmingen en onderwerpen. Via het reisbureau maakte men in de zomer reisjes naar een bestemming naar keuze. Met de tijd gingen De Natuurvrienden over tot het inrichten van verschillende activiteiten in de afdelingen. Er werden geleidelijk diverse werkgroepen ingericht. Die voorzagen het hele jaar door activiteiten voor de aangesloten leden (fotografie, kaartlezen, Esperanto, ...). Na WO II zou deze vrijetijdswerking nog veel meer uitgebreid worden.

In de periode vóór de Tweede Wereldoorlog was de voornaamste activiteit zonder twijfel het kamperen. In de jaren twintig moesten de eerste trekkers vooral opboksen tegen het negatieve imago van het kamperen. Al in het derde nummer van *Arbeiders-toerisme* verscheen een lang pleidooi voor het kamperen. De schrijver wees hierbij op de opvoedkundige waarde van het trekken in open lucht, zoals dat al goed gekend was in Duitsland, Oostenrijk en Nederland: *“Het kamperen is niet alleen gezond en biedt niet enkel voordelen van financieelen aard, maar ‘t brengt tevens zijn beoefenaars een grote dosis praktischen zin; het stelt voor ongekeende problemen, het noopt tot onderzoek, leert handelen en oplossen; in één woord het brengt een alzijdige ontwikkeling met zich mee en schenkt bovendien een edele en mooie ontspanning.”*⁽²²⁾

In hetzelfde nummer verscheen ook een oproep om een Wandel- en Kampeerclub op te richten en stelde men een eerste ‘kampement’ voor in het Pinksterweekeinde. Het gebruik om een treffen te organiseren op de zogenaamde Pinksterkampen kwam van de Arbeidersjeugd (AJ). De invloed van deze socialistische jeugdbeweging was trouwens erg groot in de beginjaren van de Arbeiderstoeristenbond. In die periode waren het vooral oud-AJ-ers die zich tot doel stelden de alternatieve jeugdcultuur ook onder de volwassen arbeiders opgang te doen vinden.

Tentenkamp van De Natuurvrienden, Lichtaart, 1950

Naar aanleiding van de aansluiting bij de Internationale Natuurvriendenbeweging werd besloten om een nieuw werkingsplan in te voeren, afgestemd op de mogelijkheden waarover de vereniging beschikte (vooral het net van Natuurvriendenhuizen in het buitenland). Er werd een Kampeercommissie opgericht die opriep om alle inlichtingen over kampeergelegenheden - en materiaal, op het secretariaat te melden zodat men een efficiënte dienstverlening op punt kon stellen.

Bij de Vredesfeesten in Essen (september 1931), georganiseerd door de kampeerafdeling van de ATB, waren er 50 bezoekers aanwezig met 20 tenten. De Antwerpse leden leken nu definitief voor de nieuwe werking gewonnen. Pas na een tweede kamp in Essen (zomer 1932) verspreidde het kamperen zich over de afdelingen in heel Vlaanderen. Bij de inhuldiging van het Natuurvriendenhuis De Berk in 1934, waren 350 kampeerders aanwezig met 80 tenten!

Met het stijgend aantal liefhebbers van het linnen huisje, bleek ook een reglement nodig voor de 'opvoeding' van de kampeerder. Er werden lijsten opgemaakt met de benodigdheden bij het kamperen en er werd propaganda gevoerd voor het 'goede kamperen':

VERGEET NOOIT DE 10 GEBODEN VAN DE GOEDE KAMPEERDER TOE TE PASSEN:

*Trek er uit in de morgenstond
Vergeet niet, hij heeft goud in de mond.
Leef met mens, dier, en de schone natuur,
Als goede kampeerders en goede gebuur.
Gebruik uw tent om in 't overnachten,
En tijdens de dag wandel en spring over grachten.
Zet nooit uw tent nabij rivier of natte gronden,
Luister naar de raad van hen die 't ondervonden.
Maak uw uitrusting steeds netjes en fijn,
Een welkome gast zult gij overal zijn.
Verlaat het terrein zoals ge het hebt gevonden,
Anders wordt g'een volgende maal wand'len gezonden.
Pas uw houding en kleding aan d'omgeving steeds aan,
In 't zicht der mensen loop nooit in uw vaan.
Zeg nooit aan de boer, ik ben van de stad en gij van 't land,
Wat waren wij kampeerders, zonder de boerenstand?
Duld nimmer vuur noch vlam in de tent,
Vroeg of laat kost het u menige cent.
Houd uw humeur ook bij tegenslag blij,
Wees vriend voor elkeen, groet hartelijk 'Berg Vrij'!*⁽²³⁾

Volksdansen, een van de geliefde activiteiten van De Natuurvrienden, Antwerpen, 1939

Na de invoering van het betaald verlof nam het kamperen een enorme vlucht. Verschillende groeperingen ontdekten het kamperen en trachtten de nieuwe vakantiegangers naar zich toe te halen. Van overheidswege bleef men ook niet onverschillig. Er werd een brochure verspreid door de Nationale Federatie voor Kampeersport. In die Nationale Federatie zaten verschillende afgevaardigden van de ATB. Ook het reglement van de Federatie was geënt op dat van de ATB.

Vanaf 1938 werden jaarlijks - naar een aloud gebruik uit de jeugdbeweging - grote tentenkampen of Pinksterkampen georganiseerd. Zowel het aantal deelnemers als de organisatie ervan zouden snel uitbreiden. Het kamperen was duidelijk een mode geworden. Na WO II zou de kampeersport pas echt een vlucht kennen: de Pinksterkampen van het begin der jaren vijftig telden soms meer dan 1000 deelnemers.

Een dagboekje van een Natuurvriend uit Kontich geeft een mooie sfeerbeschrijving van de Pinksterkampen en ontmoetingen met andere Natuurvrienden. Elk weekeinde had de afdeling Kontich een activiteit en eenmaal per week werd er vergaderd. Wanneer er geen grote nationale bijeenkomsten gepland waren, gebeurde het dat de afdelingen bij elkaar op bezoek gingen om het weekeinde samen te zijn: *“Zaterdag, 22 mei, met 24 leden naar St. Job getrokken. Het amusement is steeds goed in St. Job en daarom is het een geliefd trekkersoord in onze groep. De zondagmiddag gaan zwemmen, er waren er verscheidene die schrik hadden van het water, of misschien verlegen om al dat vlees te laten zien. Wie weet!”* Eén van de zaken die opvielen bij het lezen van dit egodocument is de solidariteit die tussen de leden van een afdeling bestond. Wanneer men samen iets organiseerde, droeg de hele groep bij om het te laten lukken. De afdeling Kontich richtte op 19 en 20 juni 1948 een Propagandakamp in. Daarvoor was men al weken tevoren bijeengekomen (zowel de mannen als de vrouwen hadden hun taken) om het kamp voor te bereiden. *‘Allen hebben het hunne gedaan om het feest te doen gelukken en het IS gelukt ondanks vervelende boeren en slecht weder. Na eerst in alarmtoestand verkeerd te hebben voor ons terrein, kwam er nog bij dat de uitgang langs de nevenstaande weide ons geweigerd werd en we dus noodgedwongen waren een brug te maken. Die brug is er gekomen, het was zelfs een prachtstuk, we wisten niet dat we zulke bruggenbouwers in ons midden hadden, die achteraf nog van alles en nog wat op de hoogte leken te zijn. Vrijdagavond waren de bijzonderste punten reeds klaar. Het stro stak zijn kop hoog op, de hangar voor fietsen was klaar, de douche stond wachtensgereed, de WC’s waren piekfijn afgeschermd en onze brug lag ook klaar dankzij een paar telefoonpalen die we in bruikleen hadden gekregen. Onze jongeren van dagen bleven kamperen om een oogje in ‘t zeil te houden op gebeurlijke belangstellenden voor dit gerief. Zaterdag reeds vroeg waren allen te been want er moest nog wat van alles gedaan worden. De vlaggenpalen werden gezet, 2 bezijs de brug en 2 op het terrein. Licht werd er geplaatst, we hadden 3 lampen van 200 kW en één van 100 kW, dus de kampeerders zouden wel kunnen zien als het donker werd. De wegwijzers werden aangebracht, ook hout voor het kampvuur en kolen voor den douche. Een spandoek met “Berg Vrij!” aan den ingang verwelkomde onze bezoekers, en alles was klaar om hen te ontvangen. Te 20.30 uur was alles afgewerkt. Alle groepen waren zeer tevreden en onze afdeling werd ‘t allen kant geprezen. Het terrein was goed, de koffie was goed, de brug was goed, de WC’s waren goed, dus waren wij zeker goed!’⁽²⁴⁾*

Na WO II maakte het kamperen een volledig nieuwe evolutie door. Het was niet langer een middel, maar werd tot een doel verheven. De kampeersport ging er ook helemaal anders uitzien met de komst van de auto in vrijwel elk gezin tijdens de jaren zestig. De traditionele Pinksterkampen werden afgelast door het gebrek aan terreinen die groot genoeg waren om alle kampeers en hun voertuigen te herbergen. De omvang en het gewicht van het kampeermateriaal speelden door de motorisering ook geen rol meer. Steeds meer mensen waardeerden de luxe van een bungalowtent en het primusvuurtje moest het afleggen tegen het campinggas. De romantiek uit de beginjaren van het kamperen leek stilaan te verdwijnen...

Evolutie na WO II

In de oorlogsperiode 1940-1945 lag de officiële werking van de vereniging stil maar ondergronds bleven er wel contacten. De ATB-top gebruikte de noodgedwongen rust als een periode van bezinning over de toekomst. Er werd een structuur uitgedacht voor de organisatie van het arbeidersverlof na de oorlog. Hierbij stond een verregaande samenwerking met de verschillende vleugels van de socialistische beweging centraal, iets wat trouwens nooit echt gerealiseerd werd.⁽²⁵⁾

De groei van de welvaartstaat na de oorlog en de toenemende onafhankelijkheid van de werknemers maakten dat het arbeiderstoerisme een enorme uitbreiding kende. Het terrein van het sociaal toerisme werd door velen beploegd en de ATB geraakte wat vergeten in zijn hoedanigheid van pionier. In de jaren vijftig wist de ATB nog indruk te maken met zijn aanzienlijke socialistische achterban, maar ook die verdienste ebde stilaan weg. Een nijpende materiële toestand was er de oorzaak van dat vanaf de jaren zestig een nieuwe strategie werd toegepast: een aanwezigheidspolitiek in alle betrokken instellingen en organisaties om zoveel mogelijk toelagen binnen te rijden. Na de ideologische fase startte de institutionele fase...

De Natuurvrienden bleven wel overtuigd van het feit dat zij een belangrijke opvoedingstaak hadden op het vlak van het sociaal toerisme en van het socio-cultureel vormingswerk. De vormingsactiviteiten in de plaatselijke afdelingen zorgden er tevens voor dat werd voldaan aan de decretale criteria voor subsidiëring.

In zijn ambitie om de vereniging bestendig uit te bouwen kreeg het bestuur van de ATB meer dan eens het verwijt dat de oorspronkelijke doelstellingen uit het oog werden verloren en dat de organisatie vercommercialiseerde. Vooral het reisbureau, dat nog in weinig te onderscheiden was van een 'burgerlijke' service, werkte die kritiek in de hand.

Opvallend is dat de Natuurvrienden de laatste decennia een meer uitgesproken milieu-beleid gaan voeren, ook internationaal. Hoewel het natuurbewoud steeds een belangrijke rol speelde in het gedachtegoed van de Natuurvrienden, gedroeg de ATB zich niet

echt als een voortrekker in de natuurbescherming; de arbeiderstoeristen hebben altijd eerder vanuit een sociaal oogpunt naar de natuur gekeken. De herdefiniëring van de beweging in die zin - voor de Vlaamse Natuurvrienden was dat in 1994 - werd dan ook vooral ingegeven door de vaststelling dat de vroegere idealen aan een herbronning toe waren. Tegenover de kersverse groen-linkse beweging kon de ATB zich hierbij beroepen op een eeuw voorsprong...

Dit artikel is gebaseerd op mijn licentiaatsverhandeling: M. DENOLF, En zij leerden hun volk reizen... De Arbeiderstoeristenbond 'De Natuurvrienden' van 1927 tot 1994, 1999-2000, 214 p.

- (1) D. SFINGOPOULOS, Geschiedenis van de arbeidersbeweging te Antwerpen 1893-1925, RUG, licentiaatsverhandeling, 1967, pp. 14-55; 69-71; M. VERMANDERE, Adamastos. 100 jaar Algemene Diamantbewerdersbond van België, AMSAB-ABVV: Gent-Antwerpen, 1995, pp. 129-130.
- (2) De Natuurvriend. Jubelnummer, mei 1953, p. 140.
- (3) Arbeidertoeisme, maart 1929, p. 2.
- (4) M. VERMANDERE, Adamastos [...], p. 62.
- (5) De Natuurvriend. Jubelnummer, maart 1978, p. 61.
- (6) De Natuurvriend. Jubelnummer, mei 1953, pp. 141-142; De Natuurvriend. Jubelnummer, maart 1978, p. 69; Arbeiderstoerisme, februari 1929.
- (7) Amsab Antwerpen, CESCO, 56/288.
- (8) Amsab Antwerpen, CESCO, 2/8, ATB Jaarverslag 1975, p. 4.
- (9) G. HARMSSEN, Natuurbeleving en arbeidersbeweging, Amsterdam: NIVON, p. 50.
- (10) Amsab Antwerpen, CESCO, 2/8, ATB Jaarverslag 1975, pp. 5-6.
- (11) Zestig jaar Natuurvriendenbeweging 1895-1955, Zürich, 1955, 159 p.
- (12) Interview door Marieke Denolf met Hector Stalmans, Antwerpen, 26 november 1999; Interview door Marieke Denolf met Robert Gevers, Antwerpen, 31 januari 2000.
- (13) Amsab Antwerpen, CESCO, 16/20.
- (14) Zestig jaar Natuurvriendenbeweging 1895-1955, Zürich, 1955, pp. 111-117.
- (15) Amsab Antwerpen, Gids der Natuurvriendenhuisen, MAD/030.06.
- (16) Arbeiderstoerisme, oktober 1929, p. 3.
- (17) Arbeiderstoerisme, augustus 1932, pp. 253-254.
- (18) Arbeiderstoerisme, maart 1934, p. 67.
- (19) Interview met Robert Gevers door Marieke Denolf, 31.01.2000.
- (20) De Natuurvriend, augustus-september 1982, p. 149.
- (21) Amsab Antwerpen, Archief Kontich, 8/102.
- (22) Amsab Antwerpen, CESCO, 2/8.
- (23) Amsab Antwerpen, Archief Kontich, 10/146.
- (24) Amsab Antwerpen, Archief Kontich, 10/146.
- (25) Amsab Antwerpen, CESCO, 2/8.

Bezoek aan de Sovjet-Unie van een vakbondsdelegatie van Brusselse typografen, 1927

André Gide in het land van de Sovjets (1936). Literatuur, engagement en politiek toerisme in de jaren 1930

*Maria De Waele, Dienst Culturele Zaken Stad Gent,
Docent Hogeschool Gent*

*Op 16 juni 1936 vertrok André Gide, op dat moment een van de meest gerespecteerde Franse schrijvers, voor negen weken naar de Sovjet-Unie. De reis van Frankrijks bekendste 'compagnon de route' leidde niet tot het verwachte, en door de communisten verhoopte resultaat. Gide bleek een alerte politieke toerist en zijn reisverslag *Retour de l'URSS* was niet de verwachte lofzang op de zegeningen van de Sovjetmaatschappij. De gevolgen lieten zich raden: het boek veroorzaakte grote opschudding in het sterk gepolitiseerde literair-politieke milieu van het Parijs van de jaren 1930.*

Politiek toerisme in de jaren 1930

In de politiek-ideologische context van de jaren 1930 oefenden het marxisme en de jonge Sovjet-Unie een aanzienlijke aantrekkingskracht uit op grote delen van de bevolking in de Westerse democratieën. De economische depressie bracht de tekortkomingen en interne tegenstellingen van het kapitalistische systeem op pijnlijke wijze aan het licht. De dreiging van het fascisme en het nazisme leidde bijna automatisch tot een grotere sympathie voor de Sovjet-Unie, die in toenemende mate werd beschouwd als hét bastion van het antifascisme, als *"l'unique rempart des opprimés"*.

De Sovjetpropaganda speelde op dit alles bijzonder handig in. Sympathisanten en fellow-travellers uit West-Europa en de VS werden uitgenodigd naar de Sovjet-Unie om de opbouw van de socialistische maatschappij van naderbij te bekijken. Buitenlandse gasten op het groot schrijverscongres dat in het najaar van 1934 in Moskou plaatsvond,

werden begroet met de woorden: *“Onze buitenlandse gasten maken momenteel een reis in een tijdmachine. Zij aanschouwen het land van de toekomst, het fundament van een nieuwe wereld.”* Bureau Intourist, dat de reizen organiseerde, en de begeleiders/tolken voerden de bezoekers mee naar scholen en peuterscholen, musea en culturele instellingen, modelgevangenissen en (her)opvoedingsinstituten. Vooral Westerse intellectuelen werden opvallend in de watten gelegd, en veel bezoekers gaven blijk van een selectieve opmerkzaamheid. Zij merkten weinig of niets van de gevolgen van de geforceerde industrialisering, van de collectivisering in de landbouw en van de zuiveringen die in 1934 na de moord op Sergei Kirov, de partijleider van Leningrad, op gang kwamen. Het Britse socialistische echtpaar Beatrice en Sydney Webb hield zelfs vol dat Stalin geen dictator was: *“He (Stalin) had not even the extensive powers which the Congress of the United States had temporarily conferred upon president Roosevelt, or that which the American Constitution entrusts for four years every successive president.”*⁽¹⁾

In eigen land ondernam August Vermeylen, BWP-senator en rector van de Gentse universiteit, samen met onder andere de jonge Paul-Henri Spaak, in augustus en september 1931 een reis naar de USSR. Alhoewel de kunsthistoricus Vermeylen op de eerste plaats het beroemde Ermitagemuseum in Leningrad wilde bezoeken, legde ook hij het vertrouwde parcours af langs scholen, fabrieken, speelpleinen en ‘parken voor ontspanning en cultuur’. Vermeylens reisreportage verscheen in het najaar in de socialistische pers. Hij concludeerde nogal voorspelbaar dat *“de USSR wel geen hel is, maar ook geen hemel!”* Toch leidde zijn verslag tot pittige discussies met katholieke en liberale dagbladen. Spaak keerde met gemengde gevoelens terug, en concludeerde dat het sovjetmodel geenszins kon worden toegepast in West-Europa.⁽²⁾

Willi Münzenberg en de antifascistische kruistocht in Parijs

Het Parijse literair-culturele milieu ontsnapte evenmin aan de aantrekkingskracht van het marxisme, de Sovjet-Unie en de (Franse) communistische partij. De ‘rive gauche’ was sterk gepolariseerd tussen extreem rechts, vertegenwoordigd door de Action Française en verschillende, min of meer vergelijkbare bewegingen, en de linkerzijde, met op de eerste plaats de Franse communistische partij en haar sympathisanten. De aantrekkingskracht van het communisme werd nog groter na de rellen van 6 februari 1934, waarbij extreem rechtse demonstranten probeerden de Assemblée Nationale stormenderhand in te nemen.

De communistische propaganda verbond bijzonder handig de thema’s antifascistische strijd en pacifisme met de onvoorwaardelijke verdediging van de Sovjet-Unie. Willi Münzenberg, de chef van de propaganda van de Communistische Internationale (Komintern) in West-Europa, was het vindingrijke brein achter de antifascistische kruistocht van de jaren 1930. Door het lanceren van steeds nieuwe strijdthema’s, de organisatie van congressen en manifestaties en de oprichting van talloze mantelorgani-

saties slaagde hij erin een ‘pléiade’ van bekende intellectuelen, schrijvers en kunstenaars te mobiliseren voor de antifascistische strijd en, indirect, voor de steun aan de Sovjet-Unie. Münzenberg werd in Parijs bijgestaan door de Russische schrijver Ilya Ehrenberg, die in het literaire milieu van de Franse hoofdstad de nodige contacten legde.⁽³⁾

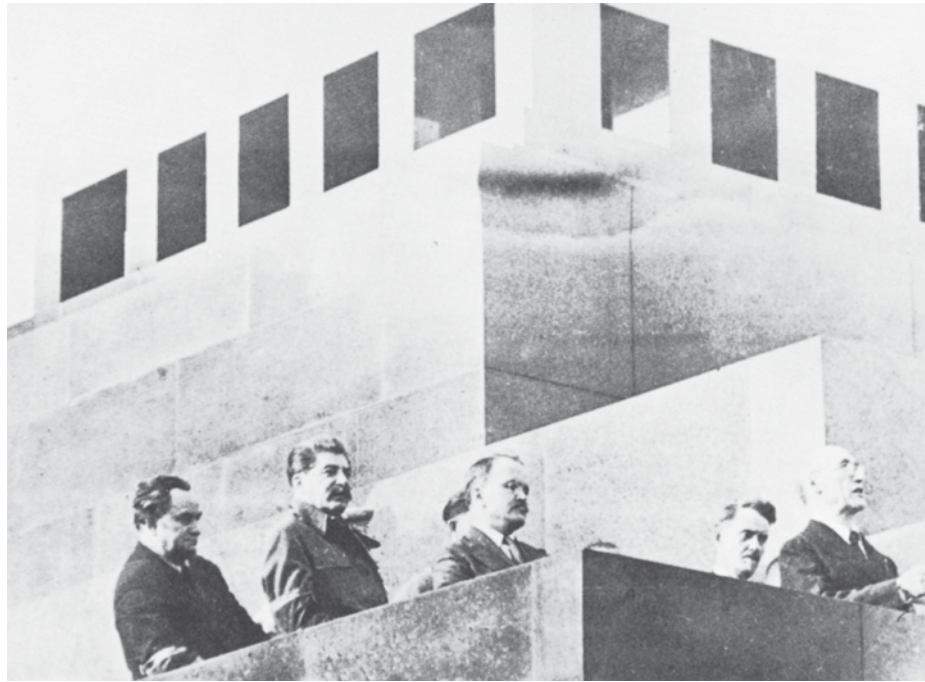
Münzenberg was de drijvende kracht achter organisaties zoals het antifascistische comité Amsterdam-Pleyel, het Comité International d’Aide aux Victimes du Fascisme en de Comités de Vigilance des Intellectuels Anti-fascistes.⁽⁴⁾ Hij vond de ‘compagnons de route’ of fellow-travellers niet uit, maar hij wist er als geen ander gebruik van te maken. Hij liet zijn vele manifestaties en organisaties bij voorkeur leiden door niet-partijleden: ‘compagnons de route’ werden immers verondersteld over een zelfstandig oordeel te beschikken, en niet zomaar de oekazes van de partij te aanvaarden. Het is nog maar de vraag in hoeverre alle compagnons en sympathisanten Münzenbergs ware rol als agent van de Komintern doorgrondde.

‘Compagnons de route’ werden sterk aangemoedigd om naar de Sovjet-Unie te reizen. De bejaarde Franse romanciers Romain Rolland en Henri Barbusse, allebei late bekeerlingen tot het communisme, werden in de Sovjet-Unie met veel egards ontvangen. Zoals verwacht bedankten zij hun gastheren met zeer lovende reisverslagen en onvoorwaardelijke loyaliteitsverklaringen aan de Sovjet-Unie. Ook de radicale politicus en oud-premier Edouard Herriot, nochtans een doortrapt politiek dier, liet na een reis naar Rusland in 1933 weten dat er niets ergs aan de hand was in dat land. De Sovjets hoopten deze successen nog eens te herhalen, en zo mogelijk te overtreffen, met André Gide, een van de grootste sterren aan het Parijse literaire firmament.

“Pensez donc, un écrivain bourgeois!”

Tegenwoordig mag André Gide (1869-1951), winnaar van de Nobelprijs voor literatuur in 1947, grotendeels vergeten zijn in de niet-francofone wereld, in de tussenoerlogse periode genoot hij een ruime bekendheid en een nog groter prestige. Als oprichter van de *Nouvelle Revue Française*, het meest toonaangevende literaire tijdschrift van de periode 1900-1940, oefende hij een bijzonder grote invloed uit in ‘le tout Paris littéraire’. Gide werd lange tijd bekritiseerd omwille van zijn individualisme en zijn weigering om zich politiek te engageren. Daar kwam voor het eerst verandering in toen hij in 1924, na lang aarzelen, openlijk uitkwam voor zijn homoseksualiteit in de roman *Corydon*. Enkele jaren later vestigde Gide zich definitief in Parijs, in de buurt van de Jardin du Luxembourg. Hij groeide snel uit tot een bekend personage van de Parijse literaire scène. Ook zijn onconventionele ménage - waarvan onder andere de weduwe van de Gentse schilder Theo Van Rysselberghe deel uitmaakte - was, in deze Parijse context, zeker niet nadelig voor zijn reputatie.

In 1925 verbleef Gide bijna een jaar in de Franse kolonies Congo-Brazzaville en Tsjad.

Op 20 juni 1936 sprak André Gide (1e v.r.) op het Rode Plein, geflankeerd door eerste minister V.M. Molotov (3e v. r.) en Stalin (4e v. r.) (C. Martin, Gide)

Zijn reisverslagen, *Voyage au Congo* en *Retour du Tchad*, waren een scherpe aanklacht tegen de praktijken van de koloniale maatschappijen. Na zijn terugkeer in Parijs probeerde hij de overheid en de publieke opinie te sensibiliseren voor de toestand in de Afrikaanse kolonies. Deze reis leidde in ieder geval tot een sterk verhoogd politiek en sociaal bewustzijn bij de schrijver.

Net als zovele anderen ontsnapte de sceptische individualist Gide in het begin van de jaren 1930 niet langer aan de toenemende politisering, en raakte hij in de ban van het communisme. Ook het feit dat Gides vriend Pierre Herbart een communist was, beïnvloedde de onverwachte 'bekering' van de schrijver. In mei 1931 gaf Gide in zijn dagboek voor het eerst openlijk blijk van zijn sympathie voor de Sovjet-Unie en de communistische zaak: *"J'aimerais vivre assez pour voir le plan de la Russie réussir, et les Etats d'Europe contraints de s'incliner devant ce qu'ils s'obstinaient à méconnaître. Comment une réorganisation si nouvelle eût-elle pu être obtenue sans, d'abord, une période de désorganisation profonde? Jamais je ne me suis penché sur l'avenir avec une curiosité plus passionnée."* In de loop van 1932 en 1933 kwam Gide steeds meer onder de indruk van de persoon van Stalin en de verwezenlijkingen in de Sovjet-Unie. Hij zag in het eerste vijfjarenplan de perfecte antithese van de kapitalistische wanorde die had geleid tot de economische crisis. Gide noemde zich een *"communiste de coeur"*, maar weigerde voorlopig aan te sluiten bij de openlijk communistische Association des Ecrivains et Artistes Révolutionnaires, of te schrijven volgens de rigide sociaal-realistische 'principes'.

De nieuwe 'compagnon de route' werd door de communistische partij met open armen ontvangen (*"Pensez donc, un écrivain bourgeois!"*). In korte tijd groeide Gide uit tot het nieuwe prijsbeest van de communistische propaganda. Aanvankelijk toonde hij zich een volgzame rekrut. In 1934 reisde hij, samen met die andere literaire ster André Malraux, naar Berlijn om de vrijlating te bepleiten van de Bulgaarse communist Georgi Dimitrov die, alhoewel vrijgesproken van brandstichting in de Duitse Reichstag, aangehouden bleef. Gide liep mee in manifestaties, ondertekende petitie's en nam het woord tijdens meetings en vergaderingen. De communisten lieten bij dit alles geen kans voorbijgaan om het ego van Gide te vleien, en de grote man bleek niet ongevoelig voor de vele lofbetuigingen en het applaus tijdens publieke manifestaties. Door zijn engagement vond Gide bovendien een nieuw publiek, niet alleen in Frankrijk maar ook in de USSR.

Het Internationaal Schrijverscongres voor de Verdediging van de Cultuur vond plaats in juni 1935 in Parijs. Deze bijeenkomst, de zoveelste organisatie van Münzenberg, vormde in zekere zin het hoogtepunt van Gides flirt met het communisme en de Sovjet-Unie. De lokale vedetten Gide en Malraux kregen versterking van prestigieuze buitenlandse auteurs zoals de Britten Aldous Huxley en E.M. Forster, de Oostenrijker Robert Musil en de Duitsers Heinrich Mann en Bertolt Brecht. Er was ook een opvallende sovjetdelegatie aanwezig. De congresdeelnemers debatteerden over thema's als 'de rol van de schrijver in de maatschappij', 'natie en cultuur' en 'de rol van het

individu'. Achter de schermen hield Münzenberg de touwtjes strak in handen. Tijdens de slotzitting verklaarden de aanwezige auteurs zich, zoals verwacht, volledig solidair met de USSR.

Toch zijn er ook aanwijzingen dat Gide tijdens het schrijverscongres stilaan twijfels begon te krijgen over zijn engagement. In de coulissen van het congres werd immers verbeterd gediscussieerd tussen communisten en niet-communistische 'progressieven' allerhande over de recente gebeurtenissen in de Sovjet-Unie. Vooral het lot van de Belgische anarchistische militant Victor Serge zorgde voor grote beroering. Serge was van Russische origine en had zich na de revolutie van 1917 in Moskou gevestigd. Op beschuldiging van trotskistische sympathieën werd hij tien jaar later uit de partij gezet en in de zomer van 1933 zonder proces gedeporteerd naar een gevangenenkamp in de Oeral. Sindsdien ijverde 'kleinlinks' in Frankrijk vergeefs voor zijn vrijlating. De USSR had zware druk uitgeoefend om de affaire-Serge dood te zwijgen tijdens het schrijverscongres, maar na enig aarzelen liet congresvoorzitter Gide toe dat enkele deelnemers erover spraken. Even later werd Serge, na een interventie van onder meer Gide bij de Sovjetautoriteiten, vrijgelaten en hij arriveerde in de lente van 1936 in Brussel.

Sinds zijn outing in 1932 had Gide regelmatig uitnodigingen gekregen om de Sovjet-Unie te bezoeken. De schrijver speelde wel met het idee, maar hij vond keer op keer een excuus om niet te vertrekken. Vreesde hij een confrontatie met de realiteit? Na lang aarzelen zei hij in mei 1936 tenslotte toch ja. Wat zijn beslissing zeker beïnvloedde, was de aanstelling van zijn vriend Pierre Herbart tot hoofd van de Franse editie van het tijdschrift *Littérature internationale*, dat in Moskou werd uitgegeven.

Er waren al voorzichtige aanwijzingen tijdens het schrijverscongres van 1935, maar een jaar later begon het er op te lijken dat Gides idylle met het communisme stilaan over haar hoogtepunt was. Er was de aanslepende onenigheid over de affaire-Serge. Daarnaast kon Gide enkele verontrustende berichten uit de Sovjet-Unie niet langer negeren. Er waren de voortdurende aanklachten tegen en verklikkingen van zogenaamde 'trotskisten' en andere 'saboteurs'. Er waren de wettelijke maatregelen tegen de homoseksuelen, een thema dat Gide nauw aan het hart lag. De lectuur van een studie gewijd aan het stalinisme deed de twijfels nog toenemen: "*Il est certain que l'éclatante lumière qui tirait nos regards vers la Russie est en train de beaucoup s'affaiblir.*"⁽⁵⁾ Bovendien kreeg de schrijver meer dan genoeg van alle eerbewijzen aan zijn adres. Sommige oude vrienden van de schrijver waren niet verbaasd: "*On l'a traîné dans des meetings; on lui a fait présider des congrès de trois mille personnes; on l'a fait défiler en tête des cortèges; on l'a mis, de toutes les manières, en vedette ... Il faut que le Parti ait été bien confiant, ou bien mal renseigné, lorsqu'il a misé sur Gide! ... Je crains fort que, à la longue, et malgré son authentique bonne volonté, il ne dégoûte un jour ses nouveaux amis.*"

Net voor zijn afreis werd Gide nogmaals gewaarschuwd door een niet aflatende Serge: "*Nous faisons front contre le fascisme. Comment lui barrer la route avec tant de camps de concentration derrière nous? ... Laissez-moi vous dire que l'on ne peut servir la classe ouvrière en URSS*

qu'en toute lucidité. Laissez-moi vous demander, au nom de tous ceux qui, là-bas, ont tous les courages, d'avoir le courage de cette lucidité."⁽⁶⁾

Op 16 juni 1936 vertrok Gide, samen met Herbart, naar Moskou. Zij lieten een onrustig Frankrijk en een nog woeliger Europa achter. In Frankrijk had het Front Populaire in mei de verkiezingen gewonnen en begin juni had Léon Blum zijn eerste regering gevormd. De grote stakingsgolf die onmiddellijk na de verkiezingen was uitgebroken, was intussen beëindigd, maar het sociale klimaat bleef onrustig. Ten slotte brak midden juli, nog tijdens hun verblijf in de USSR, de Spaanse Burgeroorlog uit.

Naast Herbart vergezelden nog enkele andere vrienden Gide op zijn reis. De meeste politieke toeristen waren, ook al omdat zij geen Russisch spraken, tijdens hun verblijf volledig aangewezen op hun officiële begeleiders en tolken. Gide werd vergezeld door twee vrienden die Russisch spraken. De Nederlander Jef Last, die lid was van de Nederlandse Kommunistische Partij, had de Sovjet-Unie al verschillende keren bezocht. Ook Jacques Schiffrin, de directeur van de Pléiadereeks bij uitgeverij Gallimard, sprak vloeiend Russisch.⁽⁷⁾

De schaduw van Potemkin

De reis van Gide en zijn gezelschap duurde in totaal negen weken, van 17 juni tot 22 augustus. Gide bezocht Moskou, Leningrad, de Kaukasus, met name de Georgische hoofdstad Tbilissi (bij het bezoek aangeduid met haar oude naam Tiflis) en Stalins geboortestad Gori, en Sebastopol aan de Zwarte Zee.

Na zijn aankomst kreeg Gide nauwelijks de tijd om te acclimatiseren. Op 20 juni sprak hij op het Rode Plein, geflankeerd door Stalin en eerste minister V.M. Molotov, een lijkrede uit voor de pas overleden schrijver Maksim Gorki. Hij leek moeiteloos zijn rol van volgzame 'compagnon de route' verder te zetten. In zijn rede zong Gide de lof van de Sovjet-Unie en onderlijnde hij dat "*le sort de la culture est lié dans nos esprits au destin même de l'URSS. Nous la défendrons.*"

In 1936 had Moskou de ontvangst van buitenlandse prominenten geperfectioneerd. Het hele reisprogramma was zorgvuldig opgesteld door de gastheren, en niets werd daarbij aan het toeval overgelaten. De reizigers werden voortdurend begeleid, lees in het oog gehouden, door een officiële 'begeleider' en een tolk. Ook de Parijse correspondent van de *Pravda*, Mikhaïl Koltsov, behoorde tot de vaste begeleiders van de Fransen.⁽⁸⁾ De bezoekers volgden een vast traject dat leidde naar fabrieken, kolchozen, sanatoria, pionierskampen en heropvoedingsinstituten. Zij gingen naar universiteiten, musea, theaters, de opera. Overal werd Gide voorgesteld als een loyale vriend van de Sovjet-Unie, die de opbouw van de 'nieuwe maatschappij' met groot enthousiasme volgde. Net als in de tijd van de oude Potemkin werden minder aangename aspecten van het dagelijks leven zorgvuldig verborgen.

De Sovjets spaarden kosten noch moeite om het Gide naar de zin te maken. In het

Viktor Serge, de Belgische anarchist die door toedoen van André Gide in 1936 door de Sovjetautoriteiten werd vrijgelaten (V. Serge, *Le nouvel impérialisme russe*)

befaamde Hotel Metropole in Moskou beschikte hij over een suite van zes kamers. Hij werd rondgereden in een limousine en verwend met kaviaar, vodka en exquise wijnen. Gide gaf later zelf toe dat hij nog maar zelden in dergelijke luxueuze omstandigheden had gereisd: *“Jamais encore je n’avais voyagé dans des conditions si fastueuses. En wagon spécial ou dans les meilleures autos, toujours les meilleures chambres dans les meilleurs hôtels, la chère la plus abondante et la mieux choisie. Et quel accueil! Quels soins! Quelles prévenances! Acclamé partout, adulé, choyé, fêté. Rien, pour m’être offert, ne semblait trop bon, trop exquis. J’aurais eu bien mauvaise grâce à repousser ces avances; ne le pouvais; et j’en garde un souvenir merveilleux, une vive reconnaissance. Mais ces faveurs mêmes rappelaient sans cesse des privilèges, des différences, où je pensais trouver l’égalité.”*

Het ego van de schrijver werd onophoudelijk gestreeld. Voor zijn aankomst werden 300.000 postkaarten met zijn portret verspreid. De pers putte zich uit in allerlei lofbetuigingen. De universiteit van Moskou organiseerde een tentoonstelling over zijn leven en werk. In ieder station werd Gides trein verwelkomd door enthousiaste jonge bewonderaars, die de grote schrijver ongeduldig opwachtten en zeer vertrouwd bleken met zijn oeuvre.

De lof en de attenties lieten Gide aanvankelijk niet onberoerd, en zijn eerste indrukken varieerden van positief tot ronduit euforisch: *“En contact direct avec un peuple de travailleurs, sur les chantiers, dans les usines ou dans les maisons de repos, dans les jardins, les ‘parcs de culture’, j’ai pu goûter des instants de joie profonde.”* Ondanks de taalbarrière had Gide zich nooit meer verbonden gevoeld met ‘het volk’, *“aussi abondamment camarade et frère”*. Zijn bewondering voor de USSR was nooit groter geweest: *“Là-bas une expérience sans précédent était tentée qui nous gonflait le cœur d’espérance et d’où nous attendions un immense progrès, un élan capable d’entraîner l’humanité tout entière.”*

Maar de euforische toon bleef niet duren. Het begon met kleine irritaties. Zoals ook al in Parijs was gebleken, ging de overdosis lof Gide na enige tijd flink op de zenuwen werken. De zeer attente begeleiders gingen meer en meer op bewakers lijken, en de schrijver reageerde hoe langer hoe wantrouwiger. Het duurde niet lang voor hij begreep dat hij op ieder perron opgewacht werd door dezelfde enthousiaste bewonderaars en dat zij, met banderollen en al, gewoon meereisden met Gides trein.

Geleidelijk slopen er twijfels in het reisverslag. Gide erkende dat zijn verwachtingen voor de afreis bijzonder hooggespannen waren. De USSR betekende immers *“... plus qu’une patrie d’élection: un exemple, un guide ... (L’URSS) était donc une terre où l’utopie était en passe de devenir réalité”*. Vele realisaties waren bewonderenswaardig, maar Gide was niet van plan de ‘onvolkomenheden’ te verzwijgen. Hij wilde in ieder geval ‘de waarheid’ vertellen: *“Il arrive trop souvent que les amis de l’URSS se refusent à voir le mauvais, ou du moins à le reconnaître; de sorte que, trop souvent, la vérité sur l’URSS est dite avec haine, et le mensonge avec amour.”*

Na zijn terugkeer in Moskou werd Gide getroffen door de lelijkheid van het dagelijkse leven in de hoofdstad. De schrijver schoof mee aan in de lange rijen voor de winkels

en vond, eenmaal in de winkel, het aanbod ondermaats. Gide zei het niet met zoveel woorden, maar veel 'werkers' in dit arbeidersparadijs waren allesbehalve gemotiveerd. Vandaar de inzet van "*ouvriers de choc*", en de herinvoering van de loonverschillen, want "*le stakhanovisme serait inutile dans un pays où tous les ouvriers travaillent*".

In de omgeving van het Georgische Soukhout bezochten Gide en zijn reisgezellen een modelkolchoze van zes jaar oud. De kolchoze leek welvarend, maar ook daar vielen Gide de onpersoonlijke woningen op, met dezelfde schrale meubels, het obligate portret van Stalin en het ontbreken van enige persoonlijke objecten. Dit kwam, zo vernam hij, omdat de kolchozebewoner letterlijk alles deelde met de anderen, ook zijn vrije momenten en zijn pleziertjes. Gide had daar grote twijfels bij: "*le bonheur de tous ne s'obtient qu'en désindividualisant chacun*". Aan de rand van de sovchoze vond men "*des taudis*", waar vier mensen samenhokten in een klein kamertje en overleefden op brood en droge vis. Gide constateerde droogjes dat er wel degelijk ongelijkheid bestond in het arbeidersparadijs, en hij vreesde dat deze alleen groter zou worden.

De lange rijen voor de winkels, de uniformiteit en lelijkheid van het dagelijkse leven, dit alles was in feite van secundair belang. Veel fundamenteeler was het volledig ontbreken van iedere vrijheid, en het laatste deel van het boek is bijzonder kritisch. Gide haalde af en toe, in enkele genuanceerde maar precies geformuleerde zinnen, zeer scherp uit: "*En URSS il est admis d'avance et une fois pour toutes que, sur tout et n'importe quoi, il ne saurait y avoir plus d'une opinion*." Iedere morgen leerde de *Pravda* wat iedere Sovjetburger moest weten, denken en geloven. Zolang de *Pravda* zich nog niet had uitgesproken over een onderwerp, zoals bijvoorbeeld over de pas losgebarsten Spaanse Burgeroorlog, had de 'homo Sovieticus' officieel geen mening. Meteen vielen de harde woorden: "*Oui: dictature, évidemment; mais celle d'un homme, non plus celle des prolétaires unis, des Soviets. Il importe de point se leurrer, et force est de reconnaître tout net: ce n'est point là ce qu'on voulait. Un pas de plus et nous dirons même: c'est exactement ceci que l'on ne voulait pas*." Stalin had altijd gelijk en was, net als het opperwezen, onfeilbaar en alomtegenwoordig: "*L'effigie de Staline se rencontre partout, son nom est sur toutes les bouches, sa louange revient inmanquablement dans tous les discours. Particulièrement en Géorgie, je n'ai pu entrer dans une chambre habitée, fût-ce la plus humble, la plus sordide, sans y remarquer un portrait de Staline accroché au mur, à l'endroit sans doute où se trouvait autrefois l'icône. Adoration, amour ou crainte, je ne sais; toujours et partout il est là*."

In dergelijke omstandigheden had alleen een wurgend conformisme bestaansrecht: "*Ce que l'on demande à présent, c'est l'acceptation, le conformisme. Ce que l'on veut et exige, c'est une approbation de tout ce qui se fait en URSS; ce que l'on cherche à obtenir, c'est cette approbation ne soit pas résignée, mais sincère, mais enthousiaste même. Le plus étonnant, c'est que l'on y parvient. D'autre part, la moindre résignation, la moindre critique est passible des pires peines, et du reste aussitôt étouffée*." Meteen volgde de meest vernietigende zin van het boek: "*Et je doute qu'en aucun autre pays aujourd'hui, fût-ce dans l'Allemagne de Hitler, l'esprit soit moins libre, plus courbé, plus craintif (terrorisé), plus vassalisé*." Erger nog, "*bientôt, de cet héroïque*

et admirable peuple, qui méritait si bien notre amour, il ne restera plus que des bourreaux, des profiteurs et des victimes."

Bij hun terugkeer in Moskou werden Gide en Herbart geconfronteerd met het eerste showproces, waarbij onder andere de oude bolsjewisten Grigory Zinoviev en Lev Kamenev werden beschuldigd van de vorming van een terroristische groep. Op de dag van hun vertrek maakte de *Pravda* bekend dat de beschuldigden ter dood veroordeeld waren.

Terug in Parijs

Bij zijn terugkeer besliste Gide zijn ervaringen onmiddellijk op papier te zetten. Hij wilde in geen geval verbergen wat hij in de USSR had gezien. Toch voelde de schrijver een groot onbehagen. Hoe kon hij uitleggen dat hij in de USSR "*... tour à tour ... j'avais eu (moralement) si chaud, et si froid*". Gides reisgezellen deelden in zijn "*... immense, effroyable désarroi*", maar omwille van de gebeurtenissen in Spanje gaven zij er de voorkeur aan voorlopig te zwijgen.⁽⁹⁾ Al op 21 oktober maakte Gide zijn tekst over aan uitgever Gallimard.

Intussen was de geruchtenmolen in het Parijse politiek-literaire milieu op gang gekomen. Vooral Gides communistische 'vrienden' probeerden hun oude compagnon tot andere gevoelens te brengen. In volle Spaanse Burgeroorlog, zo voerden zij aan, was het niet opportuun om de Sovjet-Unie, de bondgenoot van de republikeinen, aan te vallen en de linkerzijde te verdelen. De schrijver was niet te vermurwen. Integendeel, de communistische druk werkte veeleer averechts want bij Gide, van origine een protestant uit de Cévennes, bleven tot het einde van zijn leven sporen van protestantse rechtlijnigheid merkbaar.

Op 6 november verscheen het voorwoord van het boek in *Vendredi*, het weekblad van het Front Populaire. Op 13 november lag *Retour de l'URSS* in de winkels. Het boek sloeg in als een bom. Gides kritiek kwam des te harder aan omdat de auteur herhaaldelijk sprak over zijn 'liefde' voor de USSR. *Retour* is sober, maar zeer trefzeker geschreven. Het boek heeft niet de stijl van een afrekening, en bezit evenmin de bijtende humor van bijvoorbeeld Simon Leys' werken over het China van Mao, *Ombres Chinoises* en *Les habits neufs du président Mao*. De realisaties en successen van het regime werden vermeld, maar het gevoel van ontgoocheling werd duidelijker van hoofdstuk tot hoofdstuk. De felle polemieken deden de verkoop van het boek uiteraard geen kwaad. Tussen november 1936 en september 1937 kende het boek negen edities, goed voor in totaal zo'n 150.000 exemplaren. *Retour de l'URSS* werd vertaald in 15 talen.

De Franse communistische dag- en weekbladen, met ijzeren hand gecontroleerd door de dichter Louis Aragon, hadden *Retour* aanvankelijk doodgezwegen. Op 3 december reageerde de *Pravda*: de 'bourgeois' Gide werd duidelijk gemanipuleerd door anti-

Sovchoze bij Stalingrad (A. Vermeylen, Indrukken uit Rusland, 1932)

sovjetagenten. Cineast Sergei Eisenstein leidde de tegenaanval en liet weten dat “*l’ami débile*” Gide een lakei was van de fascist en trotskisten. In Parijs organiseerde de partij verschillende informatievergaderingen, gewijd aan een 'analyse' van dit schandalige werk. In de *Izvestia* omschreef Ilya Ehrenberg Gide als “(le) *nouvel allié des Marocains et des Chemises Noires, (le) méchant vieillard, (le) pleureur de Moscou*”. In januari 1937 publiceerde Charles Vildrac *Russie neuve* als antwoord op *Retour*.

Gide had de commotie en de aanvallen verwacht. Hij kreeg de steun van verschillende andere prominenten, onder andere van Victor Serge en van Trotski zelf. Ook zijn oude vijanden van de nationalistische rechterzijde, die Gide er niet zo lang daarvoor hadden van beschuldigd de Franse jeugd te corrumperen, spraken hun steun uit. De schrijver liet zich echter niet recupereren. Hij wees alle toenaderingspogingen kortaf af en bleef bijvoorbeeld tot het einde de Spaanse republiek steunen.

Gide houdt vol - Retouches à mon “Retour de l’URSS”

Gide had nauwelijks gereageerd op de aanvallen na het verschijnen van *Retour*, maar sommige reacties hadden hem zeer kwaad gemaakt: “*La publication de Mon Retour de l’URSS m’a valu nombre d’injures.*” De aanvulling *Retouches à mon “Retour de l’URSS”* bevatte aanvullende documentatie en kwantitatieve gegevens. De schrijver had het niet nodig gevonden om *Retour* te larderen met diverse rapporten, cijfers en statistieken: “... *je ne me fie pas beaucoup aux chiffres officiels ... oh, parbleu! moi aussi j’en ai vu, en URSS, de ces usines modèles, de ces clubs, de ces écoles, de ces parcs de culture, de ces jardins d’enfants – qui m’ont émerveillé moi aussi ... je ne demandais qu’à me laisser séduire, pour en séduire d’autres à mon tour*”. Voor de rest nam hij geen woord terug. Integendeel, van de relatieve mildheid die *Retour* bij momenten kenmerkte, viel in *Retouches* maar weinig meer te merken en hij viel ongemeen scherp uit tegen de georganiseerde leugens over de USSR.

De publicatie van *Retouches* deed niemand van standpunt veranderen. Voor de ene partij bleef Gide een ketter, een verrader en een klassenvijand. Voor anderen was hij een toonbeeld van intellectuele moed en onafhankelijkheid. *Retouches* kende maar twee oplagen, wat overeenkwam met circa 50.000 exemplaren. De hype was duidelijk voorbij, en het werd stil in Gides appartement aan de Rue Vaneau. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog trok de schrijver zich grotendeels uit het openbare 'politieke' leven terug.

Het politiek toerisme, niet alleen van de jaren 1930 maar ook van latere periodes, roept enkele cruciale vragen op in verband met de filosofie van het engagement, en over de rol van sommige prominenten en intellectuelen die zich graag een groot politiek en moreel sérieux aanmeten. Waarom vonden verstandige mensen, die althans in theorie goed geïnformeerd waren of hadden moeten zijn, de Sovjet-Unie onder Stalin, en

later, de Chinese Volksrepubliek tijdens de Culturele Revolutie en zelfs het Albanië van Enver Hoxha zo aantrekkelijk? Hoe kwam het dat zij het zo gemakkelijk vonden om de negatieve aspecten van deze maatschappijen te minimaliseren, en in enkele gevallen compleet te negeren...

- (1) Enkele individuele reizigers kwamen minder onder de indruk van het nieuwe Rusland. De Britse filosoof Bertrand Russell bezocht de jonge Sovjet-Unie al in 1920. Hij vertrok met grote verwachtingen, maar verwoordde zijn teleurstelling in *The Theory and Practice of Bolshevism*.
- (2) Ook de houding van Le Peuple was niet altijd even eenduidig. Nog voor Vermeylens reisindrukken publiceerde de krant een kritisch artikel over de Sovjet-Unie, met de veelzeggende titel *La vérité sur la Russie*.
- (3) Willi Münzenberg (1889-1940) leerde tijdens de Eerste Wereldoorlog Lenin kennen in Zwitserland. Hij was één van de oprichters van de Duitse KP en werd een jaar later voorzitter van de Internationale Communistische Jeugd. In opdracht van Lenin richtte Münzenberg in 1921 de Aide Internationale Ouvrière (AIO) op, die officieel tot doel had de noodlijdende Sovjet-Unie ter hulp te komen. De AIO was de eerste van Münzenbergs neutraal ogende 'mantelorganisaties', die in werkelijkheid met strakke hand door Moskou werden geleid. Tussen 1924 en 1933 leidde Münzenberg de propaganda van de KPD en bouwde hij met het Kosmos-Verlag GmbH een links media-imperium uit. Na Hitlers aantreden als kanselier in januari 1933 vluchtte Münzenberg naar Parijs. De Franse hoofdstad werd de nieuwe draaischijf van Münzenbergs operaties, die voortaan in het teken stonden van de antifascistische strijd en, zij het aanvankelijk minder openlijk, van de onvoorwaardelijke steun aan de USSR. Münzenbergs aanpak kende een aanzienlijk succes, maar nadat hij kritiek had geuit op de zuiveringen van Stalin kwam er een einde aan zijn bruikbaarheid. Münzenberg werd in 1939 uit de partij gezet en ontheven uit al zijn functies. Na het Duits-Russisch niet-aanvalsact van augustus 1939 veranderde Münzenberg voorgoed het geweer van schouder en stelde hij zich openlijk anticommunistisch op. Door zijn verblijf in Parijs slaagde hij er aanvankelijk in om aan Stalins afrekeningen te ontsnappen, maar daar kwam na de Duitse inval in Frankrijk in mei 1940 verandering in. Münzenberg werd in oktober 1940 dood aangetroffen, toen hij probeerde naar Zwitserland te vluchten. Zijn dood werd nooit opgehelderd, maar vermoed wordt dat ook de grote 'Propagandameister' niet ontsnapt was aan Stalins wraak.
- (4) De Franse romanciers Romain Rolland en Henri Barbusse, die allebei sterke, maar naïeve communistische sympathieën hadden, lanceerden op 4 juli 1932 een oproep tegen de oorlog. Deze oproep werd bekend onder de naam 'Comité Amsterdam-Pleyel', een naam die verwees naar de congressen van Amsterdam (27-29 augustus 1932) en van Parijs, in de zaal Pleyel (juni 1933).
- (5) Het betrof de studie van Claude Naville, *Sur l'Union soviétique*, verschenen in *Les Cahiers du Plateau*, Passy, Haute Savoie, augustus 1935.
- (6) In juni 1935 verscheen de eerste kritische biografie van Stalin, van de hand van Boris Souvarine, maar Gide had dit boek nog niet gelezen. Souvarine, van Russische afkomst maar opgegroeid in Frankrijk, had aanvankelijk sterk gesympathiseerd met de Oktoberrevolutie. Hij ageerde tegen de (o.a. Franse) militaire interventie in Rusland, steunde de Ille Internationale en werd een van de chefs van de Franse communistische partij. Maar in 1924 werd hij uit de partij gezet, officieel wegens trotskistische sympathieën. Souvarine werkte sinds 1930 aan een kritische biografie van Stalin, maar de publicatie van het boek viel samen met het fameuze Internationaal Schrijverscongres. Ook vanuit een ander opzicht viel de publicatie op een verkeerd moment: in 1934-1935 werd omzichtig gewerkt aan een diplomatieke toenadering tussen Frankrijk en de Sovjet-Unie. Het boek werd bij zijn verschijnen dan ook grotendeels genegeerd.
- (7) De pacifistische romanschrijver Eugène Dabit en Louis Guilloux, een sympathisant van het Front Populaire, vervulde het gezelschap. Dabit werd onderweg ziek. Hij overleed, vermoedelijk aan een vorm van tyfus, in Sebastopol op 21 augustus.
- (8) Mikhail Koltsov, lid van de Opperste Sovjet en sinds 1933 de Parijse correspondent van de Pravda, werd in december 1938 aangehouden en in december 1940 gefusilleerd.
- (9) Gides reisgezel Jef Last weigerde na zijn terugkeer te praten over zijn reis naar de Sovjet-Unie en vluchtte naar een afgelegen dorp in Nederland. Eind september 1936 engageerde hij zich in de Spaanse Burgeroorlog, aan de kant van de republikeinen.

Beknopte en selectieve bibliografie

- F. FURET, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris: Laffont & Calmann-Lévy, 1995.
- A. GIDE, *Retour de l'U.R.S.S. - Retouches à mon "Retour de l'U.R.S.S."* Souvenirs et voyages. Edition présentée, établie et annotée par Pierre Masson avec la collaboration de Daniel Durosay et Martine Sagaert, Paris: Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 2001.
- A. GIDE, *Journal d'André Gide (1889-1939)*, Paris, 1951.
- P. HOLLANDER, *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928-1978*, New York & Oxford: Oxford University Press, 1981.
- J. LACOUTURE, *Malraux, une vie dans le siècle (1901-1976)*, Paris: Seuil, 1973.
- J. LACOUTURE, François Mauriac, 2. *Un citoyen du siècle, 1933-1970*, Paris: Seuil, 1980.
- P. LEPAGE, André Gide. *Le messenger du siècle*, Paris: Seuil, 1997.
- H.R. LOTTMANN, *La rive gauche. Du Front Populaire à la guerre froide*, Paris: Seuil, 1981.
- H.R. LOTTMANN, Albert Camus, Paris: Seuil, 1978.
- K. MURPHY, *Retreat from the Finland Station. Moral Odysseys in the Breakdown of Communism*, New York-Toronto: Oxford & Sydney- Macmillan, 1992.
- E. STOLS, E. WAEGEMANS, E. (eds.), *Montagne russe. Belevissen van Belgen in Rusland*, Berchem: EPO, 1989.
- M. VAN RYSELBERGHE, *Les cahiers de la petite dame (1929-1937)*. Cahiers d'André Gide, Paris, 1974, 4 delen.
- M. WINOCK, *Le siècle des intellectuels*, Paris: Seuil, 1997/1999.

scheuring binnen het communistische blok. China doorbrak de sovjethegemonie van het wereldcommunisme en werd het centraal referentiepunt voor de communisten die de destalinisatie noch de vreedzame coëxistentie aanvaardden.⁽³⁾ In Oost-Europa, achter het IJzeren Gordijn, werd het verzet tegen de onderwerping aan de Sovjet-Unie overduidelijk. Zo vluchtten tijdens de paasdagen van april 1956 maar liefst 4000 Oost-Duitsers naar West-Berlijn en kwamen nauwelijks twee maanden later in het Poolse Poznan arbeiders in opstand tegen het communistische bewind. Op 23 oktober 1956 liep in de Hongaarse hoofdstad Boedapest een massale steunbetoging voor de Poolse liberalisatiebeweging compleet uit de hand, nadat de veiligheidspolitie het vuur had geopend op manifestanten die de gebouwen van de radio en de lokalen van de geheime politie bestormden.⁽⁴⁾ Een interventie van sovjettroepen ‘normaliseerde’ de situatie. De druk van onderuit maakte wel dat de gehate Ernő Gerő, als verpersoonlijking van het stalinistische bewind, diende af te treden. Als partijleider werd hij opgevolgd door János Kádár, een voormalig slachtoffer van de stalinistische terreur. De populaire communist Imre Nagy, die in 1955 door de stalinisten uit de partij was gezet, werd eerste minister.⁽⁵⁾ De machtswissel kwam evenwel te laat om de op gang gekomen dynamiek te keren. Als leider van de nieuwe regering waarin ook niet-communisten zetelden, onderschreef Nagy expliciet de eisen van de opstandelingen. Aanvankelijk leken ook de Sovjets bereid tot een aantal compromissen, wat moest blijken uit de terugtrekking van de sovjettroepen uit Boedapest. Een schijnvertoning, zo bleek: in de nacht van 31 oktober op 1 november 1956 trokken grote groepen sovjetsoldaten over de Hongaarse grens. Voor Chroesjtsjov en de zijnen kwam het eropaan de stalinisten geen argumenten tegen de destalinisatiepolitiek te bezorgen en het Westen diets te maken dat destalinisatie geenszins zwakheid en laksheid impliceerde. Imre Nagy kondigde op 1 november al aan dat Hongarije uit het Warschaupact trad en verzocht de grote mogendheden en de Verenigde Naties om de Hongaarse neutraliteit te erkennen.⁽⁶⁾ Vanaf oktober 1956 was de aandacht van de internationale gemeenschap echter volledig afgeleid naar de Suezcrisis. De Egyptische president Nasser had namelijk in juli 1956, met de steun van de Sovjets, de maatschappij die het geostrategisch bijzonder belangrijke Suezkanaal beheerde, genationaliseerd. De Fransen, Britten en Israël’s reageerden hierop met een militair offensief. Op 2 november 1956 veroordeelden de Verenigde Naties de aanval tegen Egypte en onder druk van de Amerikaanse president Eisenhower staakten Franse en Britse troepen op 7 november hun opmars tegen Nasser.⁽⁷⁾ Ondertussen hadden de Sovjets weliswaar vrij spel in Hongarije, waar slecht bewapende volksmilities en enkele eenheden van het Hongaarse leger onder leiding van Pál Maléter de sovjetinvasie trachtten te stuiten. Tegen 4 november, op nauwelijks enkele dagen tijd, werd de Hongaarse opstand “in veel bloed gesmoord”.⁽⁸⁾ Imre Nagy werd afgezet en vervangen door János Kádár die voluit wilde meewerken met de Sovjets. De arbeidersraden weigerden evenwel de legimiteit van de nieuwe regering Kádár te erkennen en kondigden een algemene werkstaking af die aanhield tot januari 1957. Hoezeer het land ontwricht was bleek onder meer uit het feit dat de avondklok en het

uitgaansverbod bleven gelden tot april 1957. Ondertussen kwamen al snel de eerste deportaties naar Siberië op gang. De Sovjet-Unie van haar kant legde de resoluties van de Verenigde Naties naast zich neer en weigerde zelfs een onderzoekscommissie van de VN in Hongarije toe te laten. In de sovjetretoriek heette het dat Nagy een terugkeer van het fascisme had nagestreefd en dat de hele opstand een schoolvoorbeeld was van een ‘contrarevolutie’.

De reacties in België

Hoewel de Suezcrisis de internationale politieke agenda domineerde, maakte de Hongaarse opstand heel wat emoties los, ook in België. Symptomatisch was bijvoorbeeld het feit dat heel wat leden ontslag namen uit de Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede: “*De neutralistische pose die u aanneemt, of beter vereist, is de laatste tijd wat al te transparant geworden. Waar u ronkende titels en spetterende foto’s vindt om het ingrijpen van Engeland en Frankrijk in Egypte (terecht!) aan de kaak te stellen, gunt u nauwelijks een halve bladzijde aan de moorddadige interventie van de sovjets in Hongarije. Ik houd er aan er thans op te drukken dat ik hoegenaamd niet meer verlang nog iets met uw vereniging te maken te hebben*”.⁽⁹⁾ Reeds op 5 november 1956 trok een protestbetoging van voornamelijk studenten naar de sovjetambassade in Brussel en naar de kantoren van het communistische partijblad *De Rode Vaan*. Daags nadien brachten gelijkaardige acties maar liefst 10.000 mensen op de been in Brussel, Leuven, Gent en Luik en op 8 november werd een door de socialistische en christelijke vakbonden gesteunde oproep om het werk om 11 uur gedurende 5 minuten te onderbreken, goed opgevolgd.⁽¹⁰⁾ De interventie van het Rode Leger werd ook door alle politieke fracties veroordeeld, met uitzondering van de communistische partij die dit beschouwde als het kortwieken van Imre Nagy’s fascistische plannen. “*Hoe moesten wij communisten dit alles verklaren?*”, aldus Bert Van Hoorick. Hij was niet de enige militant die naar aanleiding van de Hongaarse opstand de KP de rug toekeerde.⁽¹¹⁾ Ondanks het unanieme afkeuren van de het optreden van de Sovjets, dook de kwestie-Hongarije toch al snel op in het binnenlandse partijpolitieke discours. Zo hekelde de katholieke oppositie de hypocriete houding van de socialisten: eind oktober 1956 hadden premier Achilles Van Acker en minister van Buitenlandse Zaken Paul-Henri Spaak, beiden socialisten, in Moskou nog een cultureel akkoord ondertekend. Toen de uitvoering van het akkoord werd verdaagd, verweten de katholieken de socialisten dat ze inzake Hongarije dezelfde vrijheid verdedigden die ze in België onmogelijk maakten. Vrijheid was namelijk de centrale notie in de hele schoolstrijd die de binnenlandse politieke agenda domineerde en waarin de christelijke zuil diametraal tegenover de liberaal-socialistische coalitiepartners stond.⁽¹²⁾ “*Ook in Hongarije begon het met de schoolstrijd*”, heette het in de katholieke pers.

Aankomst van Hongaarse vluchtelingen in België (© Gazet Van Antwerpen)

Hongaren op de vlucht

Het gebruik van de kwestie-Hongarije om het politieke gehakketak in de schoolstrijd te stofferen, verdween echter grotendeels toen de eerste Hongaarse vluchtelingen in België arriveerden en de gevolgen van de Hongaarse crisis concreet zichtbaar werden.⁽¹³⁾

In de onmiddellijke nasleep van de opstand vluchtten immers naar schatting 200.000 Hongaren uit hun land. De overgrote meerderheid kwam terecht in opvangcentra in het neutrale buurland Oostenrijk. Naast Oostenrijk stond ook het communistische Joegoslavië in voor de opvang van goed 20.000 Hongaren. De Joegoslavische partijleider Tito zette hiermee andermaal zijn eigenzinnige en onafhankelijk koers ten opzichte van Moskou in de verf.

Niet alleen het plotse opduiken en de omvang van die vluchtelingenstroom, maar vooral ook de politieke dimensie ervan maakten dat de gevluchte Hongaren in een aantal landen fundamentele verschuivingen in het immigratiebeleid bewerkstelligden. In de retoriek van de Koude Oorlog werd het communisme namelijk steeds in contrast gesteld met het beginsel van de individuele vrijheid. De opvang en beloning van de Hongaren die het communisme ontvluchtten konden anno 1956 concreet de superioriteit van het Westen aantonen. Die politiek context leidde er bijvoorbeeld toe dat werd afgestapt van de individuele asielaanvraag. Typerend was evenzeer dat de Verenigde Staten, op aansturen van president Eisenhower, voor het eerst beslisten om vluchtelingen op te nemen: de Hongaren werden immers veeleer beschouwd als anticomunisten dan wel als immigranten. Die actieve participatie van de Amerikaanse overheid bij de opvang van 32.000 Hongaarse vluchtelingen was een precedent dat tot 1980 het Amerikaanse vluchtelingenbeleid bepaalde.⁽¹⁴⁾

Ook in ons land, waar de regering in november 1956 al besliste om 4000 Hongaarse vluchtelingen op te vangen, leidde die politieke dimensie tot een aangepast immigratiebeleid. Sinds de jaren 1930 hanteerde België inzake immigratie haast exclusief economische argumenten. Behoudens uitzonderingen die de regel bevestigden, konden immigranten in ons land enkel terecht in het zogenaamde gastarbeidersstelsel. Dit hield in dat alleen diegenen die konden werken in de prioritaire sectoren waarin niet voldoende Belgische arbeidskrachten voorhanden waren - in de praktijk voornamelijk de mijnsector - werden toegelaten. Niet alleen de toelating, maar evenzeer het verblijf was gelieerd aan economische belangen. Pas nadat een immigrant tien jaar in die prioritaire sectoren had gewerkt, mocht hij ook in andere sectoren aan de slag. Bovendien werd hem het recht op een werkloosheidsuitkering ontnegd: *“Een werkloze gastarbeider was een contradictio in adjecto: indien de immigrant niet meer beantwoordde aan een economische nood hoorde hij te verdwijnen.”*

Van dit beleid werd in 1956 dus voor het eerst afgeweken. Er werd niet alleen vrij snel beslist om 4000 Hongaren op te vangen, maar in de Kamer verklaarde de socialistische minister van Arbeid Léon-Eli Troclet expliciet dat *“le mécanisme des emplois prioritaires ne devait pas jouer en l'occurrence [...] permettant donc à ces travailleurs d'accéder à*

tous les emplois, et de préférence aux emplois qui correspondent à la qualification qu'ils avaient acquise en Hongrie même".⁽¹⁵⁾ Het niet reglementeren van de tewerkstelling, de afwezigheid van enige selectie en het recht op familiehereniging onderstreepden het expliciet humanitaire karakter van de hele operatie. Hoe uitzonderlijk dit was bleek vooral uit het feit dat die 'voorrechten' al niet meer golden voor de Hongaren die niet tot die eerste groep van 4000 Hongaren behoorden. Het aantrekken van nieuwe Hongaren in de loop van 1957 gebeurde trouwens vooral op aandringen van het mijnpatronaat.⁽¹⁶⁾ De 1500 Hongaren die in mei-juni 1957 naar België kwamen werden in Joegoslavische kampen geselecteerd door een Belgische rekruteringsmissie en dienden ook een contract te tekenen *"waarbij ze zich ertoe verbonden te werken in de prioritaire sectoren (een 30-tal beroepscategorieën en de mijnsector)"*. Evenals de andere immigranten hadden zij geen recht op werkloosheidssteun. Een derde contingent van 1000 Hongaren dat in de herfst van 1957 vanuit diezelfde kampen naar ons land kwam, moest zelfs exclusief in de mijnsector tewerkgesteld worden. Een aantal onder hen weigerde dit evenwel bij aankomst, waarop ze toch in andere prioritaire sectoren aan de slag konden. Voor negen onder hen eindigde dit verzet echter in een repatriëring naar Joegoslavië! Minstens 700 van de in totaal 7000 Hongaarse vluchtelingen die in 1956-1957 in België werden opgevangen, reisden al snel door naar andere landen of keerden terug naar hun vaderland. Tegen eind 1958 zorgde de slechte economische conjunctuur ervoor dat het onderscheid tussen de verschillende groepen Hongaren werd weggewerkt en dat een liberalisering werd doorgevoerd. Maar *"deze liberalisering had nog weinig te maken met de specifieke politieke dimensie van het Hongaarse vluchtelingendossier. Niet alleen de Hongaarse vluchtelingen, maar ook onder meer alle Oost-Europeanen die naar aanleiding van de wereldtentoonstelling in 1958 asiel hadden verkregen werd een uitgebreid, zoniet integraal arbeidsrecht toegekend"*.⁽¹⁷⁾

Après coup: enkele Hongaarse Vlamingen blikken terug

De Hongaarse opstand en de hele vluchtelingenproblematiek was uiteraard niet zo helder en eenduidig als dit relaas veronderstelt, laat staan dat het door de Hongaarse vluchtelingen zelf als dusdanig werd beleefd. Om zicht te krijgen op de gelaagdheid en diversiteit van historische gebeurtenissen en/of fenomenen en vooral ook op de contouren van de individuele beleving ervan, is mondelinge geschiedenis een schitterend hulpmiddel. De voorbije decennia wordt deze onderzoekstechniek dan ook steeds frequenter gehanteerd. De - intussen heel omvangrijk geworden - methodologische literatuur geeft nochtans terecht aan dat het (re)construeren van het verleden aan de hand van getuigenissen helemaal niet evident is.⁽¹⁸⁾ Dat blijkt ook duidelijk uit dit kleinschalig onderzoek waarbij zestien voormalige Hongaarse vluchtelingen werden geïnterviewd. Niet alleen betreft het een beperkte groep, maar bovendien was er ook geen sprake van een strategisch selectie.⁽¹⁹⁾ De transcripties zijn als geheel dan ook vooral een aardig 'document humain'.⁽²⁰⁾

Een eerste vaststelling is dat de respondenten de Hongaarse opstand vooral duiden als een aanleiding en niet zozeer als de reden voor de vlucht naar het Westen: *"In 1956 waren de grenzen open en iedereen die wou kon inpakken en gewoon vertrekken, er was geen enkele controle aan de grensposten. Veel mensen zijn toen vertrokken om die reden alleen al, omdat het kon."* Hoewel een aantal respondenten te kennen gaven dat ze als student - los van een al dan niet actieve deelname aan de opstand - vreesden voor eventuele repercussies, blijkt toch overduidelijk dat vooral de belabberde sociaal-economische situatie hen deed vluchten. Elk op hun manier benadrukten de respondenten dat het *"ginder heel slecht ging"*, dat ze *"eten hadden maar dat was ook alles"*, dat *"het onderwijs slecht was"*, dat *"iemand die in '56 niet aangesloten was bij de socialistische partij geen kans maakte op sociale promotie"*, dat velen *"alles kwijt waren, hun eigendommen, hun boerderij... ze hadden niets"*. Daartegenover stond een bijzonder rooskleurige beeldvorming over de mogelijkheden die voor het grijpen lagen in het Westen: *"De mensen hoorden via via dat in het Westen alles goed was en iedereen vrij."* Eén van de respondenten herinnerde zich hoe dit soort beelden werd verspreid via radio Free Europe, die tevens *"sterk opstookte tegen het communistische regime"*.

Opmerkelijk is dat niet alleen de opstand zelf in de herinnering van de voormalige vluchtelingen zo goed als afwezig is, maar ook de grensovertocht en het leven in de kampen. Sommigen maken gewag van mijnenvelden in de grensstreek en van het betalen van lokale gidsen om heelhuids over de grens te komen. Voor eind december 1956 was er evenwel geen sprake van controle. Men kon bijvoorbeeld gewoon met de trein Boedapest-Wenen de grens over. Eén respondent had minder geluk. Hij nam die bewuste trein te laat en kon aan de opnieuw geoperationaliseringe grenscontrole geen papieren voorleggen. Hij geeft aan dat men vanaf dat ogenblik enkel nog probleemloos te voet de Joegoslavische grens kon oversteken, tot ook daar, naar analogie met de Oostenrijkse grens, de controles opnieuw werden ingevoerd én *"naar het schijnt terug landmijnen werden geplaatst in de grensstreken"*.

Het beperkt aantal interviews maakt dat we geen representatief beeld hebben, maar het is toch opvallend dat alle respondenten die in Oostenrijk werden opgevangen, benadrukken hoe goed die opvang georganiseerd was. *"Er was natuurlijk de financiële steun van de UNO, maar ook de Oostenrijkers zelf waren zeer gul."* De twee respondenten die in Joegoslavië terecht kwamen herinnerden zich dat ze *"5 dollar kregen per dag, per persoon"*, wat absoluut niet volstond voor een menswaardige opvang. Vooral het eten liet merkbaar te wensen over: *"Slecht. Op een dag hebben we rijst gekregen, die zeker niet in water gekookt werd, maar in petrol, zo stinken!"*

Dergelijke 'kampegendes' kunnen bezwaarlijk de sfeer bevorderd hebben. Hoe dan ook, in alle kampen werd, onder coördinatie van het Hoog Commissariaat voor de Vluchtelingen, snel werk gemaakt van de verspreiding van de Hongaarse vluchtelingen over 35 landen. De manier waarop dit gebeurde verschilde merkbaar van kamp tot kamp. Sommigen herinneren zich dat op een soort centraal plein werd afgeroepen

“dat ze bijvoorbeeld 10 plaatsen voor Nieuw-Zeeland hadden, 20 plaatsen voor Zuid-Afrika, 4 voor Brazilië, enzovoorts”, terwijl anderen aangeven dat er “voor elk land een bureau was. Als iemand naar Amerika, Duitsland of Frankrijk of noem maar op wou, moest hij zich daar aanmelden”. Dit beeld strookt met het feit dat er bij de eerste grote golf vluchtelingen totaal geen sprake was van selectie: “Het was fantastisch. [...] Op dat moment had je de macht om te beslissen over de rest van je leven. Je kon gaan naar waar je wou.” Uit de getuigenissen blijkt evenzeer dat die vrijheid verdween voor de latere contingenten Hongaarse vluchtelingen. Bij hen was er wel degelijk sprake van ‘delegaties’ vanuit de respectievelijke landen die actief op zoek waren naar mensen - lees arbeidskrachten.

Behalve voor die laatste contingenten die gewoon weg wilden uit de kampen - *“ik koos België omdat ik rap weg wou zijn van de miserie”* - stelt zich uiteraard de vraag waarom geopteerd werd voor België? Sommigen geven aan dat die keuze ‘eerder toevallig’ werd gemaakt omdat ze bijvoorbeeld wisten dat *“België een heel grote kolonie had en dus wellicht welvarend was”*. Die beeldvorming werd echter ook gevoed door de talloze rechtstreekse contacten tussen Hongaren en gezinnen in België: in de jaren 1920 en later werden immers in verschillende landen van West-Europa kinderen uit het door hongersnood geteisterde Hongarije opgevangen. In het katholieke Vlaanderen kenden die acties een groot succes, niet in het minst door de oproepen vanop de preekstoel om ‘die Hongaarsen’ als geloofsgenoten te hulp te komen. Dit maakte dat talloze families in Vlaanderen reeds voor 1956 een specifieke, gepersonaliseerde band hadden met Hongarije. In tegenstelling tot bijvoorbeeld ‘de kinderen van de Spaanse burgeroorlog’ werd echter nog geen onderzoek verricht naar ‘de kinderen van de Hongaarse hongersnood’ in het interbellum.⁽²¹⁾

Uit de getuigenissen blijkt trouwens duidelijk dat die voorafgaande contacten tussen Vlaanderen en Hongarije een aanzienlijke impact hadden op de keuze van de Hongaren voor België. Ondanks de beperkte steekproef is het opvallend hoe alomtegenwoordig die contacten - *“we waren altijd in correspondentie gebleven”* - waren. Dit kon ook indirect via *“een schoolkameraad die in 1948 al naar België was geweest”* of een *“leraar die in de jaren 1920 in België was geweest en daar geregeld over sprak”*.

De Hongaarse vluchtelingen kwamen per trein aan in ons land en werden aanvanke-lijk opgevangen in een voormalige kazerne in Spa. Iets later werden ook de kazernes van Saive en Tongeren in gereedheid gebracht om vluchtelingen op te vangen. Het enthousiasme waarmee de vluchtelingen in België werden ontvangen, vertaalde zich in heel België in solidariteitsacties die grote indruk maakten op de Hongaarse vluchtelingen. Ze beseften al snel dat ze werden beschouwd als *“helden van de strijd tegen het communisme”*, maar *“dit was natuurlijk een interpretatie van de gebeurtenissen achteraf. Op het moment van onze vlucht stonden wij er niet bij stil of wij tegen het communisme aan het strijden waren. Alles is vrij spontaan gebeurd, maar in de ogen van deze mensen was het wel belangrijk dit anders te zien”*. Dit gaf soms aanleiding tot vervelende situaties. Eén respondent herin-

nert zich bijvoorbeeld een benefietavond in het Gentse Sint-Barbaracollege: *“Zonder voorbereiding vroeg men ons de nationale hymne te zingen. Wij kenden de tekst niet en de hele groep stond daar pijnlijk met zijn mond vol tanden.”*

Eén van de meest opvallende solidariteitsacties was zonder twijfel de ‘Week van de ontbering’, waarbij het Belgische Rode Kruis iedereen opriep *“ten koste van een vrijwillig getrooste opoffering van een overbodig genoeg, waarvan de gelijke waarde zal gestort worden aan het Rode Kruis, hun medewerking (te) verzekeren aan de internationale hulpactie”*.⁽²²⁾ Onder andere via die actie slaagde het Rode Kruis erin om alle vluchtelingen in Spa en andere opvangplaatsen te voorzien van ‘pakketjes met kledingstukken’ en vooral de fel gesmaakte extra uitdelingen van ‘heerlijke chocolade’. Wat de meesten van hen echter vooral bijbleef was het feit dat ze in België tussen bepaalde uren vrij waren om te wandelen in en rond Spa.

Het gunstige klimaat in het opvangcentrum en de talloze solidariteitsacties brachten evenwel geen structurele oplossing. Daartoe was het cruciaal dat op grote schaal gehoor werd gegeven aan de oproepen van de regering en de vakbeweging om Hongaarse vluchtelingen werk te geven. De vluchtelingen zelf herinneren zich in dat verband vooral de door de regering gefinancierde vluchtelingencomités *“die werk zochten voor ons en alle dagen werden een 10, 20 mensen bezocht door verschillende dorpen en steden. Diegenen die getrouwd waren kregen voorrang”*. Als ‘politieke vluchtelingen’ vonden de respondenten het blijkbaar heel normaal dat zij onmiddellijk een integrale verblijfvergunning kregen, dat ze recht hadden op een werkloosheidsuitkering en een verzekering tegen ziekte en invaliditeit. Gelijk hadden ze, maar voor de hand liggend was het geenszins.

De Hongaarse vluchtelingen hadden vooral geluk dat de tewerkstellingspolitiek een gunstig effect had, want na de grote piek van solidariteitsacties eind 1956-begin 1957, taande de belangstelling vrij snel. We stelden reeds dat de Hongaren die na het eerste contingent, dus na april 1957, naar België kwamen, behandeld werden zoals andere ‘gastarbeiders’, met alle beperkingen van dien. De facto werden trouwens ook de Hongaren van het eerste contingent als dusdanig gepercipieerd. Eén van de respondenten keerde bijvoorbeeld op eigen kracht terug naar Spa, nadat hij in Antwerpen een tijd had gewerkt in een familiebedrijfje dat kaas maakte: *“Na veertien dagen heb ik hen gevraagd hoe het zou aflopen, want ik had altijd gezegd dat ik naar school wou gaan. Zij hebben gezegd: jij moet eerst de taal leren en na een jaar kun je als je wilt naar de avondschool gaan. Ik woonde niet bij die mensen, maar wel bij een meestergast die veel kinderen had en met één van die kinderen sliep ik op een kamer. Toen besepte ik dat dit een manier was om mij te gebruiken als goedkope arbeidskracht.”* Terug in Spa was het tij al aan het keren. Als zestienjarige kwam hij daardoor terecht in *“de mijnhuizen”*. Na acht maanden dienst in de mijn van Zwartberg kreeg hij via via een stek in een door Caritas Catholica beheerd Hongaars Huis in Turnhout. Daar volgde hij een opleiding waarmee hij uiteindelijk als zeeman aan de slag kon. Andere respondenten betwijfelen trouwens of alle gelden die via de talloze solidariteitsacties werden ingezameld ook effectief de vluchtelingen ten goede kwamen: *“Als wij slechts 10% zouden hebben ontvangen van wat allemaal in onze naam is ingezameld, dan hadden wij nooit meer moeten werken.”*

BLOEDEND HONGARIJE

Kommilito, Kommilitoneske,

30.000 vluchtelingen uit het ontredderd Magyarenland vinden gastvrijheid in het Westen. Onder hen : honderden studenten, voor wie de weg terug naar de universiteiten in eigen land, lange maanden versperd kan blijven.

OP ZONDAG 4 NOVEMBER te 7 uur 57 slingerde radio-kossuth deze noodkreet in de eter :

" Helpt Hongarije, helpt het Hongaarse volk, helpt de schrijvers, de geleerden, de arbeiders, de Hongaarse boeren. Helpt onze intellectuele arbeiders :

Ter Hulp ! Ter Hulp !

Studenten : ons antwoord !

dat is : de verontwaardiging over het moordlustig Russisch ingrijpen, te Brussel gemanifesteerd !

dat is : de ronseling van materiële en medische hulp !

dat is : wat ieder volgens eigen overtuiging en beschouwing voor de strijd heeft ingezet !

Er kan meer !

de oproep van de vrijheidsstrijders, kunnen wij, studenten op eigen manier beantwoorden. De N. S. G. stelt voor :

De Studentengemeenschap neemt twee Hongaarse meisjesstudenten aan !

dit zal ons een fierheid zijn !

door een kleine vrijwillige bijdrage, kan ieder van ons helpen instaan voor het onderhoud, het verblijf, de kleding, de studie.

wanneer u ernstig voor deze zaak te vinden zijt, vul dan onderstaande verklaring in. Daardoor verbindt u zich, geheel vrijwillig, maandelijks 20 fr. over te hebben voor het onderhoud van de Hongaarse studentinnen. Dit tot de geldelijke middelen voldoende zullen zijn (max. 6 maanden). N. S. G. Postcheckrekening nr 4817.26.

VERKLARING

Ik wens in te staan voor het helpen dragen van de onderhoudskosten van twee Hongaarse studentinnen gedurende dit academisch jaar.

Ik verbind me derhalve, geheel vrijwillig, gedurende max. 6 maand een maandelijks bijdrage te leveren van 20 fr.

NAAM en VOORNAAM :

ADRES :

FAKULTEIT :

JAAR

Handtekening,

wil de ingevulde verklaring afgeven samen met een eerste bijdrage van 20 fr.

Pamflet met een oproep tot financiële steun voor Hongaarse meisjesstudenten (archief Universiteit Gent, fonds Pamfletten, nr. 2348)

De beleving en interpretatie van de opvang en steun is uiteraard hoogst subjectief. Eén specifieke groep vluchtelingen kan echter moeilijk ontkennen dat ze een heel uitzonderlijke voorkeursbehandeling kregen, en dat waren de Hongaarse vluchtelingen-studenten. Vanuit de diverse kampen werden ze al snel gecentraliseerd in Wenen, waar een Coordinating Committee International Relief for Hungarian Students actief op zoek ging naar studiebeurzen in diverse landen. In België werd daaraan snel gevolg gegeven. Zo hielden de rectoren van de universiteiten van Luik, Gent, Brussel en Leuven eraan in een gezamenlijk schrijven van 7 december 1956 de socialistische minister van Onderwijs Leo Collard te bedanken; door zijn toedoen werd namelijk een som van 1.300.000 frank vrijgemaakt, bovenop de 500.000 frank die ze reeds ter beschikking hadden “*pour assister financièrement les étudiants hongrois récemment réfugiés dans notre pays*”.⁽²³⁾ Hoewel de schoolstrijd ook hier kleine sporen naliet⁽²⁴⁾, werd aan alle universiteiten toch snel werk gemaakt van speciale huisvestingsprogramma's, taallessen en sociale begeleiding. Onder de respondenten bevonden zich drie van de twaalf Hongaarse studenten die tijdens het academiejaar 1956-1957 werden ingeschreven aan de Gentse universiteit. Hun herinneringen zijn niet alleen analoog, maar stroken ook met controleerbare gegevens. “*We kregen van de Universiteit Gent elk een studiebeurs van 3.000 frank per maand, en dit gedurende 3 maanden. Dit vonden we eigenlijk een vrij groot bedrag. Om even te vergelijken: postbodes verdienden toen ongeveer hetzelfde. [...] We hadden geen last van allerlei papierwerk, meer nog, we moesten bijna niets doen. De sociaal assistente van de Universiteit heeft eigenlijk alles voor ons geregeld [...] We waren aanvankelijk ook voor de studenten hier een unicum. Ze sleurden ons overal mee naartoe [...] We moesten werkelijk met alles meedoen! Alles was echt nieuw voor ons: de omgeving, de mensen, de gewoontes.*”

De universiteit zorgde aanvankelijk voor huisvesting “*in de jeugdherberg in de Sint-Pietersabdij*” en bij particulieren. De Hongaarse studenten slaagden er echter heel snel in om volledig zelfstandig te leven: “*Geleidelijk aan ging het nieuwe er af.*” Enkel voor het vak ‘Duitse taal’ onderscheidden ze zich nog een tijdlang van hun medestudenten. Ter vervanging van het Duits konden zij immers opteren voor “*een examen over de Hongaarse taal*”, omdat zij al het Nederlands moesten leren.⁽²⁵⁾ Precies de snelheid en performantie waarmee zij Nederlands leerden maakte - uiteraard in combinatie met hun hogere opleiding waardoor ze snel terecht konden op de arbeidsmarkt - dat zij zich wellicht nog sneller dan hun Hongaarse lotgenoten integreerden. Vrijwel alle respondenten benadrukten heel sterk dat het aanleren van de taal de voornaamste hefboom was tot integratie. Sommigen haalden ook het belang van hun geloof aan voor een snelle integratie in het overwegend katholieke Vlaanderen. Opmerkelijk daarbij is dat een aantal van die respondenten daaraan de redenering koppelde dat de integratie van ‘Noordafrikanen’ mutatis mutandis hoogst problematisch, zoniet ‘onmogelijk’ is.⁽²⁶⁾ Indirect blijkt wrevel de grootste reden waarom deze Hongaarse Belgen dergelijke standpunten verkondigen: vandaag kunnen “*economische toeristen uit de hele wereld*” de Belgische nationaliteit heel eenvoudig en snel verwerven, terwijl zij als “*echte politieke vluchtelingen*” heel wat inspanningen leverden om zich te integreren en desondanks

geconfronteerd werden met omslachtige en dure administratieve procedures. Het is triest, maar toch blijkt ook hieruit dat deze Hongaarse vluchtelingen van weleer zich volledig geïntegreerd hebben.⁽²⁷⁾ Zij gaan nog wel geregeld op vakantie naar Hongarije, maar doorgaans hebben hun kinderen en vooral hun kleinkinderen niet langer een speciale band met het land of de Hongaarse cultuur. Hoewel een aantal van de respondenten door te vluchten “*familiale banden*” hebben gemist, benadrukken ze toch elk op hun manier dat ze in België “*meer kansen en mogelijkheden*” hebben gehad om zich te ontwikkelen dan ze ooit konden hebben in Hongarije. De nakende toetreding van Hongarije tot de Europese Unie wordt door een aantal respondenten dan ook expliciet toegejuicht.

Met dank aan Prof. Dr. Bruno De Wever (UGent), Piet Creve (Amsab), Luc Peiren (Amsab), de respondenten (Zoltán Losonczy, Eva Kovacs, Tibor Chovanetz, Oskár Kállay, Jeno Szabo, Lajos Pál, Judit Pál, Istvan Kovacs, József Knoll, Ilona Bodi, Feri Szapinsky, Gizela Molnár-Telekesi, Biro Ferenc, Laszlo Budai-Kis, L. Gyalog-Balatoni, Pál Zoltán) en de studenten uit de tweede kandidatuur Geschiedenis van de UGent die ervoor opteerden om in het eerste kwartaal van 2003 in het kader van hun oefening ‘Mondelinge Geschiedenis’ een voormalige Hongaarse vluchteling te interviewen. Omdat een aantal respondenten hun verhaal liever niet gepubliceerd zagen, werden in de tekst geen namen weerhouden.

- (1) Uit een manifest naar aanleiding van de 30e verjaardag van de Hongaarse opstand, ondertekend door 120 dissidenten uit Hongarije, de DDR, Tsjechoslovakije en Polen. Geciteerd in De Morgen, 23.10.1986.
- (2) Zie B. LAZITCH, Le rapport Khrouchtchev et son histoire, Paris, 1976.
- (3) J. GOTOVITCH, P. DELWIT & J.-M. DE WAELE, L'Europe des communistes, Bruxelles, 1992, pp. 194-220.
- (4) Cf. Varsovie, Budapest: la déstalinisation en pratique. In: H. CARRÈRE D'ENCAUSSE, 1956, La déstalinisation commence, Bruxelles, 1984, pp. 60-63.
- (5) Voor die voorgeschiedenis zie de standaardwerken B. KOVRIG, Communism in Hungary. From Kun to Kádár, Stanford, 1979 & M. MOLNAR, De Béla Kun à János Kádár. Soixante-dix ans de Communisme hongrois, Paris, 1987.
- (6) Zie F. FEHÉR & A. HELLER, Hungary 1956 Revisited, London, 1983.
- (7) Y. VANDEN BERGHE, Zeventig jaar Koude Oorlog 1917-1987, Leuven-Amersfoort, 1987, p. 89.

- (8) I. OLLEVIER, De laatste communisten. Hun passies, hun idealen, Leuven, 1997, p. 200.
- (9) Zie diverse brieven in Amsab, Archief Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede, citaat: Brief van Rik de Roover aan de Belgische Unie voor de Verdediging van de Vrede, 10 december 1956.
- (10) Voor het relaas van die acties in de toenmalige pers zie W. JANSSEN, De Belgische publieke opinie en de Hongaarse opstand, 1956, K.U.Leuven, 1979 en B. DAVERVELDT, De Gentse pers en haar houding ten opzichte van de gebeurtenissen in Hongarije, 4 april 1945-23 november 1956, Universiteit Gent, 1993.
- (11) B. VAN HOORICK, In tegenstroom. Herinneringen 1919-1956, Gent, 1982, p. 287. Zie ook L. PEIREN, De Communistische Partij van België gedurende de Koude Oorlog 1944-1968. In: M. VAN DEN WIJNGAERT en L. BEULLENS (eds.), Oost West West Best. België onder de Koude Oorlog 1947/1989, Tielt, 1997, p. 194. De KP hanteerde al snel een soort ‘calimeroretoriek’, waarbij gesuggereerd werd dat de VS de hele beeldvorming controleerde: “Indien wij de anti-soviet-kwakkel over Hongarije hadden willen navertellen, zou deze brochure er ongetwijfeld heel wat luxueuzer

uitgezien hebben en zou het vast niet aan dollars hebben ontbroken om de uitgave te bekostigen”. Zie P. JOYE, Terug uit Hongarije, 1956, p. 1.

- (12) Zie J. TYSENS, De schoolkwestie in de jaren vijftig. Van conflict tot pacificatie, Brussel, 1997.
- (13) Zie P. CREVE, Vroeg invallende winters. België en de Hongaarse en Tsjechoslovaakse crisissen van 1956 en 1968. In: M. VAN DEN WIJNGAERT en L. BEULLENS (eds.), Oost West West Best. België onder de Koude Oorlog 1947/1989, Tielt, 1997, pp. 111-114.
- (14) Zie G. LOESCHER & J. A. SCANAN, Calculated Kindness: refugees and America's Half-Open Door, 1945 to the Present, New York-London, 1986.
- (15) Geciteerd in F. WERBROUCK, Les réfugiés politiques hongrois en Belgique, en 1956-1967, leur accueil, leur intégration, ULB, licentiaatsverhandeling, 1992, p. 15.
- (16) De spanningen tussen Italië en België rond het migratiedossier waren niet vreemd aan het stijgende gebrek aan arbeidskrachten in de mijnsector. Zo werd rekrutering in Italië tussen 1953 en 1955 door de Italiaanse overheid verboden zolang de discriminatie van immigranten in België niet werd weggewerkt. De verschrikkelijke mijnramp van Marcinelle in 1956 gooide uiteraard olie op het vuur, waarbij de Italiaanse krant Il Popolo bijvoorbeeld eiste dat alle Italiaanse mijnwerkers uit het buitenland zouden worden teruggeroepen. Zie M. DUMOULIN, Pour une histoire de l'immigration italienne en Belgique, 1946-1956. In: R. AUBERT (ed.), L'immigration italienne en Belgique. Histoire, langues, identité, Louvain-La-Neuve-Brussel, 1985, pp. 27-52 en A. MORELLI, Ça ressemble à l'Italie: spécificités de l'habitat italien en Wallonie et à Bruxelles, Brussel, 1991.
- (17) Dit hele stuk steunt op F. CAESTECKER, De opvang in 1956-1957 van Hongaarse vluchtelingen in België, een katalysator voor een liberaler vluchtelingenbeleid? In: Bijdragen. Navorsings- en Studiecencentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog (Speciaal nummer 1995), pp. 89-103 (citaten, p. 92, 98, 100). Zie ook F. CAESTECKER, Vluchtelingenbeleid in de naoorlogse periode, Brussel, 1992 en F. CAESTECKER, Alien policy in Belgium, 1840-1940: the creation of guest workers, refugees and illegal aliens, New York, 2000.
- (18) Voor een recente en heldere introductie zie B. DE WEVER EN P. FRANÇOIS, Gestemd verleden. Mondelinge geschiedenis als praktijk, Brussel, 2003.
- (19) De adressen van de respondenten werden bekomen met de hulp van de Vlaams-Hongaarse vriendenkring. Dit impliceert geenszins dat alle respondenten ook effectief lid zijn van die vereniging.

(20) Naar H. BALTHAZAR, Inleiding. In: E. LABA-LOS-PEREZ EN F. VITORIA-GARCIA, Los Niños. De kinderen van de Spaanse Burgeroorlog in België 1936-1939, Gent, 1994.

- (21) Typerend is dat één van de respondenten over de opvang van Hongaarse kinderen in de jaren 1920 opmerkte: “Gelijk de Spaanse kinderen. Dat is juist hetzelfde.”
- (22) Uit een bericht ‘Hulp aan Hongarije’ dat door het Belgische Rode Kruis werd overgemaakt aan de Gentse Universiteit om het overal ad valas uit te hangen. Archief Universiteit Gent, Fonds Kabinet van de Rector, Dienst voor academische aangelegenheden, 232/1.
- (23) Afschrift van die brief in Archief Universiteit Gent, Fonds Kabinet van de Rector, Dienst voor academische aangelegenheden, 232/1.
- (24) Zo meende de Gentse oud-rector Gilis begin januari 1957 niet te kunnen ingaan op de vraag van de Katholieke Universiteit Leuven-Hulp aan de Hongaarse Jeugd in Ballingschap om lid te worden van het Beschermend Comité. Enkel indien de rectoren van Luik en Brussel ditzelfde lidmaatschap aanvaardden wilde hij op die beslissing terugkomen. Zie correspondentie in Archief Universiteit Gent, Fonds Kabinet van de Rector, Dienst voor academische aangelegenheden, 232/1.
- (25) Zie Archief Universiteit Gent, Verslagen Raad van Bestuur Rijksuniversiteit Gent, zitting 14 mei 1958.
- (26) Het dient benadrukt dat die ‘stelling’ werd geponeerd door een aantal en dus helemaal niet door alle respondenten.
- (27) Ook uit onderzoek omtrent Hongaarse vluchtelingen in de Verenigde Staten blijkt dat hun inspanningen om te integreren hoogst succesvol waren. Zie F. WERBROUCK, Les réactions de l'opinion publique et du monde politique belge face à la révolution Hongroise de 1956. In: Bijdragen. Navorsings- en Studiecencentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog (Speciaal nummer 1995), p. 83. Eén van de respondenten verduidelijkt zijn huidige band met Hongarije als volgt: “Wanneer België tegen Hongarije speelde in de voetbal en Hongarije won, dan ging ik naar mijn zoon en zei ik hoe goed wij het toch gedaan hadden. Wanneer België won, belde ik naar mijn schoonbroer in Hongarije om te vragen wat hij nu van ons dacht.”

GROS

DÉTAIL.

Exportation.

Maison Américaine

BRION & Co

Anvers, 8, Rue de l'Acqueduc, 8, Anvers

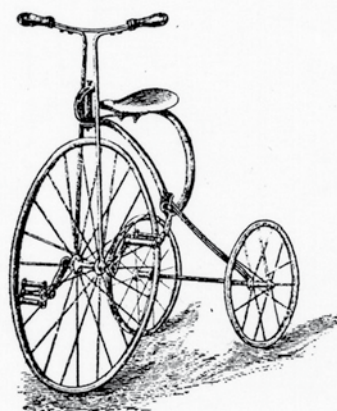
GROS

DÉTAIL

Exportation.

Le succès justement mérité que nous avons obtenu jusqu'à présent pour la vente du vélocipède, nous a encouragé à persévérer dans la voie que nous nous sommes efforcés de suivre jusqu'à ce jour, et qui consiste : 1. à toujours vendre du bon avec nombreuses garanties ; 2. se tenir toujours au courant des derniers perfectionnements qui se sont réalisés ; 3. toujours vendre à qualité égale meilleur marché que ses concurrents.

C'est grâce à ces principes que nous avons toujours vu s'augmenter nos transactions dans cet article et que cette année 1889, nous pourrions offrir à nos nombreux clients des avantages vraiment extraordinaires dont nous donnons ci-dessous un aperçu.

Roland

Prix, nickelés

N. 1, hauteur	42 centimètres	fr. 19.50
" 2, " "	52 " "	" 25.00
" 3, " "	62 " "	" 30.00
" 4, " "	72 " "	" 35.00
" 5, " "	82 " "	" 40.00

Excellentes machines entièrement tubulaires construites du meilleur acier, ajustage parfait, billes à tous les frottements.

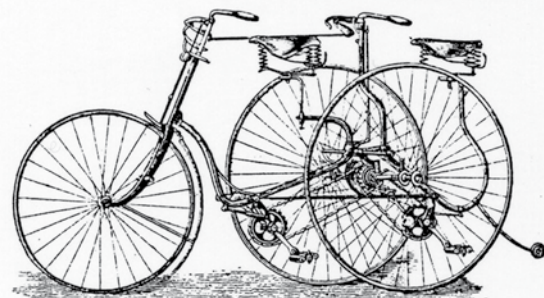
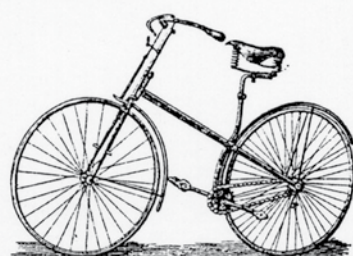
N. 1. Prix exceptionnel . . . Fr. 300
N. 2. Machine du même modèle très-bien soignée. . . " 375

Nota. — Nous livrons toujours à nos clients des selles arabes graduées, dernier système, cependant ils peuvent changer contre tout autre modèle s'ils le jugent bon.

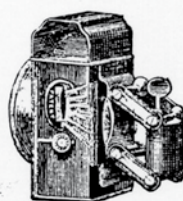

Safety pour hommes et jeunes gens.

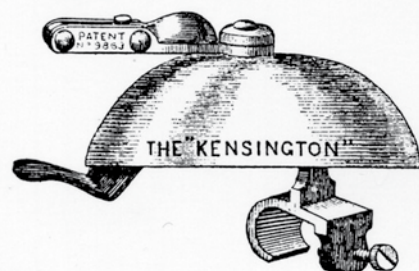
N. 3. Routier excellent, billes à tous les frottements même aux pédales. Absolument garanti par la maison de construction extra solide. Fr. 475
N. 4. Demi-course, machine légère et très résistante peut être multipliée au gré de l'acheteur pour augmenter la vitesse. Billes à tous les frottements et aux pédales. Prix. . . Fr. 500

Tandems pour hommes et jeunes gens. Prix, Fr. 800.
Tandems pour enfants. Prix. 300.

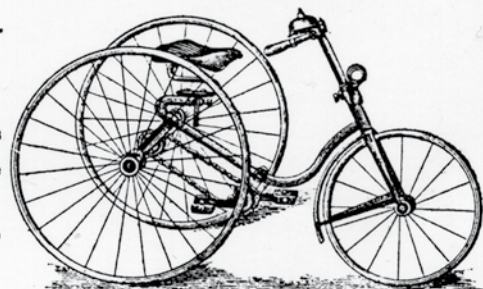
Lanterne à ressort
Fr. 14.90 à 16.90

Electric simple. fr. 5
Electric double " 6
Timbre et sonnerie continue . . . " 7

AVIS.

Tous nos bicycles
sont vendus en solde
à des prix
EXCESSIVEMENT
BAS.

L'Américain.

NOTA. — Les jeunes gens désireux de s'offrir un objet de notre catalogue, nous trouveront toujours disposés aux accommodements quant à la question de paiement.

N. 1, 52/30	pour enfant de 3 à 6 ans	fr. 70
" 2, 62/40 1/2	" " " 5 à 9 " "	" 80
" 3, 72/54	" " " 8 à 12 " "	" 90
" 4, 82/61	" " " 11 à 15 " "	" 100

O P G E M E R K T

Op de fiets: van elitaire acrobatie naar sportief massatoerisme

Koen Mortelmans, beroepsjournalist

Hoewel de fiets toen al een halve eeuw oud was, begon de geschiedenis van het fietsen pas echt in 1869. Én die van het wielrennen, want in het begin bestond er nauwelijks een verschil tussen recreatief en wedstrijd fietsen. Het gebruik van het rijwiel als economisch transportmiddel kwam pas later. Fietsen was aanvankelijk alleen weggelegd voor jonge leden van de gegoede, liberale bourgeoisie uit de steden. In de jaren negentig van de 19e eeuw kwam er een democratisering golf die fietsen tot een volkssport maakte. De toename van het volume aan vrije tijd vormde in de 20e eeuw een belangrijke stimulans voor de verdere groei van het wieltoerisme. Maar omgekeerd is de groei van het massatoerisme slechts in beperkte mate aan de fiets te wijten.

Volgens wielergeschiedschrijver Francis Lauters werd de eerste fiets in België ingevoerd door een Brusselaar, een zekere Karr. Die zou in 1819 het monopolie bezeten hebben van de verkoop van Draisienes in het toenmalige Koninkrijk der Verenigde Nederlanden, twee jaar nadat de uitvinder, von Drais, er een patent op had genomen. Heel de verdere eerste helft van de 19e eeuw bleef fietsen een sporadisch fenomeen in België. Zelfs nog in 1869 verwekten fietsende jongens in een stad als Antwerpen heel wat opschudding. Een rijwieldemonstratie op de Groenplaats kende zoveel bijval dat ze niet kon doorgaan: er was zoveel publiek op afgekomen dat er geen plaats meer was om te rijden. Toen de Antwerpse gemeenteraad in datzelfde jaar over een verkeersreglement voor fietsers wou stemmen, merkte een raadslid op dat men het voorgespiegelde gevaar niet moest overdrijven. Zijn collega's mochten niet uit het oog

In de beginperiode was een fiets wel een rijwiel, maar niet altijd een tweewieler (archief familie De Beukelaer, Antwerpen)

verliezen dat de “*vélocipédomanie*” waarschijnlijk niet lang zou duren en er binnenkort wellicht geen reglement meer nodig was.

1869: de doorbraak

Internationaal gezien was 1869 een belangrijk jaar in de wielersport. Een jaar tevoren was in Frankrijk de eerste officiële wielervedstrijd georganiseerd en dat voorbeeld kende vlug navolging. Op verschillende plaatsen in binnen- en buitenland werden voor het eerst wielervedstrijden georganiseerd. In België kwamen er clubs tot stand in Gent en Brussel. In Antwerpen werden er rond 1872-75 fietsen verhuurd door een smid, en dat voor een halve frank per uur. Een rijwiel (circa 400 frank) kon men daar nog niet kopen. De gegadigden moesten zich daarvoor naar Brussel begeven of gingen de nieuwste modellen zoeken in Engeland.

Maar het fietsen raakte weer uit de mode en de Sport Vélocipédique Gantois verdween uit de geschiedenis, zodat in België alleen de Véloce Club Bruxellois als wielervereniging overbleef. In 1877 werd een eerste poging ondernomen om ook in Antwerpen zo'n vereniging op te richten. Aanleiding was het bezoek van twee Brusselaars, Charles Ladrangé en Jacques Wautier, die in 1877 met de fiets naar Antwerpen kwamen. Beide heren hadden op hun rijwiel een koffer met voedsel en drank meegebracht. Dergelijke gebeurtenis haalde toen nog de kranten. Maar een Antwerpse club kwam voorlopig niet van de grond.

Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw werden vele sportverenigingen opgericht, vooral in studentenmiddens, en dit onder sterke Engelse invloed. Het ging wel uitsluitend om 'moderne' sporten als fietsen en voetballen. De oude volkssporten (bv. zaklopen, tonspel, kegelen...) werden in andere middens beoefend.

Het rijwiel van de late jaren zeventig en bijna heel de jaren tachtig van de 19e eeuw was de 'hoge bi', met als opvallendste kenmerken het hoge voorwiel en het kleine achterwiel. Het gebruik van dergelijke toestellen op de wegen van toen had weinig met transport en veel met acrobatie te maken. De fietsers waren dan ook overwegend vrij jonge mensen, nagenoeg uitsluitend mannen. In de tijd van de hoge bi bestond er geen noemenswaardig verschil tussen wedstrijd- en toeristisch fietsen. Allebei maakten ze deel uit van het avontuur dat fietsen was, het symbool van de vooruitgang. Reeds met de hoge bi werden er grote tochten per fiets ondernomen. Alban Thornburn, een Engelsman die in Antwerpen verbleef en deel uitmaakte van de Antwerp Bicycle Club, reed in 1884 al van Antwerpen naar Italië. Van eind mei tot eind juli fietste hij via Luxemburg, Genève, de Simplonpas en Milaan naar Genua. Andere Antwerpse fietsers waagden zich tot in de Ardennen. Ook de Nederlandse wegen werden vrij vlug ontdekt. Net als op het Belgische platteland moest men daar nochtans oppassen om niet met stenen bekogeld te worden.

In de overgangperiode van de hoge bi naar de lage fiets met kettingaandrijving doken er ook diverse, wat exotisch ogende modellen op (archief Koen Mortelmans)

Fietsers vond je in die periode alleen bij de jongere leden van de gegoede, stedelijke, liberale burgerij. Zowel in katholieke - ook de meer gegoede - als in socialistische middens bleef zelfs aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog enige weerzin bestaan tegen sport in het algemeen.

Het democratiseringsproces verliep niet even snel in alle moderne sporttakken. Atletiek werd opvallend vlug een volkssport, maar roeien, tennis en golf behielden lang hun elitaire karakter. De fiets veroverde vrij vlug de grote massa. Tijdens het laatste decennium van de 19e eeuw groeide hij uit tot hét vervoermiddel bij uitstek van de gewone man. Naast de bestaande, aristocratisch getinte clubs, kwamen er nieuwe, meer volksgerichte. Die evolutie is duidelijk weer te vinden in de namen van de clubs. Hadden de eerste wielerverenigingen vooral Engelse en later Franse benamingen, dan hielden de clubs die hun leden in de wat lagere sociale lagen rekruteerden, het vooral bij Nederlandse namen. Halverwege de jaren negentig begon het aantal clubs spectaculair te stijgen. Vóór de Eerste Wereldoorlog kwamen er in de stad Antwerpen, de latere fusiegemeenten niet inbegrepen, ongeveer 160 wielerverenigingen tot stand. In 1893 werden in heel de provincie Antwerpen slechts 0,31 fietsen per 100 inwoners geregistreerd, in 1911 was dat aantal al opgelopen tot 6,12. Het hoogste cijfer werd bereikt in 1939, met 34,17 fietsen per 100 inwoners. Dat was ook het hoogste cijfer op nationaal vlak.

De latere Antwerpse burgemeester Frans Detiège (l.) met een vriend op fietstocht in Wallonië, 1927 (archief familie Detiège, Antwerpen)

Vanaf 1894 groeide de belangstelling voor de wielersport spectaculair. De belangrijkste kranten openden de een na de ander hun kolommen voor sport in het algemeen en wielrennen in het bijzonder. De toename van het aantal fietsen bracht na een tijd ook een vergroting van de op de tweedehandsmarkt beschikbare voorraad met zich mee. De prijs van een fiets zakte zienderogen. Begin 1901 was de minimumprijs voor een tweedehandsrijwiel honderd frank. In 1893 werden er in de provincie Antwerpen 2291 fietsen geregistreerd. In 1900 waren het er al 19.975 en elf jaar later 60.321.

Sport contra ontspanning

Nog tijdens de jaren negentig groeiden wielrennen, wieleramusement en wielertoerisme uit elkaar. Binnen de Koninklijke Belgische Wielrijdersbond (KBWB) werd sommige leiders verweten dat ze zich te veel met competitiesport bezighielden en te weinig met toerisme. *“De Bond offert het wielertoerisme op aan de sport”*, schreef Henri Lallemand, de voorzitter van de VC Hasseltois in een open brief. In 1895 werd de Touring Club van België opgericht, die door de bestaande KBWB, voor wat het wielertoerisme betrof, als een gevaarlijke concurrent werd aangezien. Toch had ook de wielerbond werk gemaakt van de organisatie van het wielertoerisme. In 1895 werden er provinciale toerismecomités opgericht en werd het diploma van wielertoerist ingesteld. De eerste nationale ‘wedstrijd’ vond plaats op 23 mei 1895, toen men op het parcours Namen-Dinant-Hastière het diploma van de 100 km (af te leggen in minder dan zes uur) kon behalen. Twee jaar eerder had in Huy het eerste bondsfeest plaatsgevonden, met wedstrijden voor fanfares, trompetters, gezamenlijke oefeningen en kledij. De generatie die het wielrennen in de jaren tachtig had opgebouwd, verdween stilaan uit de wedstrijden. Deze pioniers bleven wel actief in de Wielrijdersbond die ze als tieners en jonge twintigers gesticht hadden. Op fysiek gebied hadden ze de fiets echter ingeruild voor een nieuw, opwindend stuk speelgoed, hun stand waardig: de auto. Na 1890 was de fiets immers iets voor de lagere standen geworden. De eerste autoclubs in de jaren negentig hadden dikwijls dezelfde stichters als de oudste wielclubs. Toen in het begin van de 20e eeuw vliegmeetings werden georganiseerd, waren diezelfde mensen er weer nauw bij betrokken.

Eierrijden

De vrijetijdsbesteding op de fiets - buiten het wielrennen - bestond uit reizen met de fiets en uit muzikale en feestelijke uitstappen en behendigheidspoeven zoals ringsteken, vogelpik en ‘eierrijden’ per fiets. Bij eierrijden kwam het er voor de deelnemers op aan om zo snel mogelijk met het achterwiel de schalen van een aantal vooraf uitgeblazen eieren stuk te rijden. Wielrijdersfeesten, stoeten en uitstappen met grote groepen

kwamen in trek. Er werden prijzen uitgelooft voor de talrijkste groep, de groep die van verst kwam, enz. Soms werden de mooiste versierde fietsen bekroond, waarbij de versiering bij voorkeur uit bloemen bestond.

Sommige veloclubs uit die periode groeiden later uit tot muziekverenigingen. Een opmerkelijk voorbeeld daarvan is de Wommelgemse Verbroederingsclub (1899), die zijn eerste reglementenboekje nauwgezet bewaard heeft. *“Dezen veloclub heeft voor doel gedurende de maanden maart, april, mei, juni, juli en augustus plezieruitstappen te doen tot voordeel van zijne leden”*, stipuleert artikel 2. Wedstrijden fietsen was taboe, want *“alwie gedurende eenen uitstap zou spreken van in koers te rijden zal in eene boete vervallen van 25 centiemmen”*. Solidariteit was geen ijdel woord: *“Indien bij eenen uitstap eenen der leden een ongeval aan zijn machien zou krijgen, zal hij tot aan de naastgelegene statie vergezeld worden door twee bijzijnde leden die zullen uitgelot worden.”*

De fiets en het massatoerisme

De fiets bewees niet alleen goede diensten als verplaatsingsmiddel naar het werk of in de competitiesport. Hij opende tevens de deur voor nieuwe vormen van toerisme. Uit verschillende bronnen blijkt echter dat de rol van de fiets bij de opkomst van het massatoerisme niet mag overschat worden. Trein, tram en autobus speelden mogelijk een veel grotere rol. In het onderzoek dat de latere burgemeester van Borgerhout Aloïs Sledsens in 1922-26 verrichtte naar de vrijetijdsbesteding van de Antwerpse werklieden, nemen recreatief fietsen noch wielrennen een vooraanstaande plaats in. *“Wij kunnen jammer genoeg geene voldoende statistiek vinden nopens de reisjes en uitstappen door de werkmenschen onze stad ondernomen”*, aldus Sledsens. *“’s Zomers op stap gaan is den stedeling eene eigenschap geworden. Te Antwerpen zijn er ten behoeve der werkliedenfamilies allerhande clubs en verenigingen die gedurende den zomer aangename en gezonde uitstappen inrichten. Het Peerdschbos en de bosschen bij Schilde en ‘s-Gravenwezel, Schoten en Sint-Mariaburg zijn de geliefkoosde plekjes.”* Helaas spreekt hij hierbij niet over het gebruikte vervoermiddel. Meerdaagse uitstappen waren in die tijd nog lang niet voor iedereen haalbaar. *“Het is jammer genoeg voor het grootste aantal onzer werklieden niet mogelijk op verlof aan zee te gaan. Maar zelfs op één dag kan de uitstap doelmatig ingericht worden, door goed verzorgde leiding onzer reisclubs.”* Met andere woorden en gezien de afstand: zonder fiets. Sledsens zelf was duidelijk geen kusttoerist: *“Sommige werklieden zien wij bij uitzondering eens op handje met hunne vrouw naar de zee kust gaan, dit gebeurt niet omwille van de gezonde zeelucht, maar omdat nu eenmaal de tyrannieke mode dat zoo wil.”*

Verenigingsleven

Wielertoerisme is vandaag nog steeds in trek. Hiervoor is men veel minder op een sportfederatie aangewezen dan voor wielcompetitie. Toch zijn veel clubs en indivi-

duele fietsers bij een wielrijdersbond aangesloten. Op die manier kunnen ze immers deelnemen aan geregelde uitstappen en brevetten. In 1979 wees een Bloso-enquête uit dat slechts 15,2% van de wielertoeristen in verenigingsverband reed. Dezelfde bevraging maakte duidelijk dat 12,2% van de Vlamingen ooit aan wielertoerisme gedaan had en dat 5,9% het op dat ogenblik nog beoefende. Verder bleek ook dat wielertoerisme veel populairder was bij mannen (7,4%) dan bij vrouwen (4,2%). De sport scoorde het hoogst bij (in die volgorde) zelfstandigen, bedienden op A1-niveau en bedienden op humanioraniveau. Het kleinste aantal fietsers vond men bij de universitair en de beoefenaars van vrije beroepen, en bij ongeschoolde en geschoolde arbeiders. Van de hele groep wielertoeristen besteedde het grootste deel (87,6%) er tenminste 3,5 uur per week aan. De meeste ondervraagde wielertoeristen (49%) gaven als belangrijkste motief hun lichamelijke conditie op, gevolgd door het zich uitleven (22%). Het wielertoerisme in KBWB-verband - let wel, de KBWB is niet de enige sportfederatie die zich met wielertoerisme bezighoudt - kende zijn grootste populariteit in de jaren 1976-1981. Daarna vond er een terugval plaats.

Bibliografie

- E. BOUQUÉE, Over het ontstaan van de wielersport in de 19de eeuw, met bijzondere aandacht voor de situatie in het Gentse. In: Tijdschrift voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur, 3(1985)2, pp. 19-29; Uit de pionierstijd van de wielersport: de Gentse velodroom 1892-1894. In: Tijdschrift voor geschiedenis van techniek en industriële cultuur, 3(1985)2, pp. 31-41.
- U. CLAEYS, Sport- en..., Leuven, 1986.
- E. DE PRINS, Een stukske geschiedenis. In: De Verbroedering, 2(1970)5, pp. 2-3.
- Grepen uit de geschiedenis van de Belgische wielersport, Brussel, 1950; Handboek der wielersport, Hove, 1952.
- F. LAUTERS, Les débuts du cyclisme en Belgique, Bruxelles, 1936.
- K. MORTELMANS, De wielersport te Antwerpen tot 1914, RUG, licentiaatsverhandeling, Gent, 1983; De wielersport te Antwerpen tot 1914. In: Sporta, 38(1984), pp. 45-48; Aspecten van de negentiende-eeuwse wielersport. In: Sporta, 38(1984), pp. 176-179; 100 Jaar wielersport in de provincie Antwerpen, Geel, 1990; Vlaanderen op twee wielen, Antwerpen-Baarn, 1991; Waar is de tijd. Antwerpen in de 20e eeuw, dl. 32, De vrije tijd, Antwerpen, 1999.

- Recensement général des industries et des métiers. (31 octobre, 1896), dl. 18, Bruxelles, 1902.
- A. SLEDSSENS, Het gebruik van den vrijen tijd door de Antwerpsche werklieden, Antwerpen, 1929.
- Socialistische Centrale voor Sportbeleid, 7e Congres. Sport, media & sponsoring, Antwerpen, 1989 (losbladige bundel).
- J. VAN LANDEGHEM, e.a., 75 Jaar sport in Antwerpen en Limburg, Antwerpen, 1971.
- N. VAN ZUTPHEN, Sociale geschiedenis van het fietsen te Leuven, 1880-1900. In: Arca Lovaniensis. Artes atque historiae reserens documenta, jaarboek 8(1979), pp. 11-256.

Prentbriefkaart uit het interbellum van het Grand Hotel Bellevue, gelegen op 5 minuten van de Lourdesgrot (archief Marc Constandt)

De Lourdesreizen als alternatief voor het ‘onzedig kusttoerisme’?

Marc Constandt, stadsarchivaris Middelkerke

Het katholieke milieu heeft zich nooit echt verzoend met het toerisme aan de Vlaamse kust. Kusttoerisme werd al onzedig beschouwd vanwege het gemengd baden en vanwege de onmogelijkheid tot religieuze controle op de vakantiegangers.⁽¹⁾ Het fenomeen van meerdaagse uitstappen werd echter meer en meer veralgemeend. In dit perspectief is het best mogelijk dat de Lourdesreizen als alternatief hiervoor werden naar voor geschoven en dat enige aanmoediging door de religieuze overheid hierbij niet ontbrak. De bedevaarten naar het Franse Mariaoord werden bij ons in elk geval vrij populair. Onze bijdrage heeft niet als doel deze hypothese ten gronde uit te diepen, maar is eerder een verduidelijking van de vraagstelling.

Hoe het begon...

Het verhaal van Lourdes is vrij goed gekend.⁽²⁾ In 1858 verscheen Maria daar aan een eenvoudig boerenmeisje met de naam Bernadette Soubirous. Lourdes was toen een verpauperd dorpje zonder enige toeristische allures aan de voet van de Pyreneeën. Het feit dat de verschijning in een grot gebeurde, zorgde meteen voor een mysterieus en sacraal element. Het ontdekken van een bron op die plaats bood tevens de mogelijkheid tot baden met de hoop op genezing. Toen in 1866 een goede treinverbinding naar Lourdes tot stand kwam, waren alle ingrediënten aanwezig om er een toeristisch succesverhaal van te maken.

Kusttoerisme werd door de kerk als onzedig beschouwd vanwege het gemengd zwemmen en de onmogelijkheid tot religieuze controle op de vakantiegangers

Een eerste vergelijking levert een aantal parallellen op met het verhaal van het kusttoerisme bij ons. Ook daar is het baden een belangrijk onderdeel van het ontspanningspatroon en vormde de treinverbinding Oostende-Blankenberge en terug een bijzonder gunstige factor.

Het lijkt er dan ook op dat de kerk het gebeuren in Lourdes gretig heeft aangegrepen om een nieuwe reisbestemming voor gelovigen te scheppen. Volgend citaat uit een preek bij het afsluiten van de eerste Lourdeseeuw wijst alvast in die richting:

“Doch hiermede is het oorspronkelijk auteurschap van Maria niet uitgeput. De wereld moest naar haar toekomen! Laten alle mensen zich wel aanspreken door louter geestelijke schoonheid? Dat is onze gewone vergissing! De Heer is beter psycholoog. Hij liet zijn moeder het wereldtoerisme voorzien van de komende geslachten, met hun tot dan toe ongeëvenaarde reis- en pleistermogelijkheden. Maria’s keuze viel op een verrukkelijk berglandschap: de franse Pyreëen, vlak bij Spanje.”⁽³⁾

Men krijgt zo de indruk dat de verschijningen op het gepaste ogenblik en op de juiste locatie zijn gebeurd. De auteur wijst tevens op het hoge morele gehalte van deze reisbestemming:

“Reizen

De ontwikkeling van de priester laat hem toe het reizen op een hoger vlak op te vatten dan de niet-ontwikkelden. Reizen om te leren! Een reisje is ook een flinke ontspanning! Doch is hier de bekoring tot excessen niet zeer groot geworden? Indien we ons dan wel voor een korte tijd mogen terugtrekken uit onze bezigheden – naar evangelisch voorbeeld dat het geschiedt met het Lourdes-onderricht in het hart!”

Na de bouw van de basiliek van de Onbevleete Ontvangenis in Lourdes werd meer en meer geïnvesteerd in toeristische infrastructuur. Zo werden er talrijke hotels gebouwd die de gasten een mondain comfort boden. In de loop der jaren kwamen er tal van klassieke toeristische elementen bij. Zo werd een zetellift geïnstalleerd en werd er zelfs een heus panorama gebouwd. Het daarin geplaatste schilderij met de voorstelling van Lourdes anno 1858 is een duidelijke illustratie van de 19e-eeuwse idee dat ieder toeristisch oord een dergelijke attractie diende te bezitten.

We zien dus een evolutie waarbij het oorspronkelijke basisgegeven, de verschijning van Maria, aangevuld werd met de klassieke ingrediënten van een toeristische trekpleister. Ook in de evolutie van het kusttoerisme was die verschuiving van het eerder medisch-thermale naar de meer mondaine elementen merkbaar.

De verspreiding van het verhaal

Met de verspreiding van het verhaal over de wonderlijke verschijning werd ook het toeristische aspect mee gepropageerd. Het boek van Lasserre’s met de titel *Notre Dame de Lourdes* uit 1878 was de inspiratiebron voor tal van andere afgeleide werken. In Vlaanderen verschenen heel wat publicaties die het verhaal op eenvoudige wijze voorstelden. Drie voorbeelden uit een lange rij zijn illustrerend. Specifiek voor kinderen

De Firma Franco Belges richtte geregeld reizen per autobus in naar Lourdes (archief Marc Constandt)

werd in 1922 door de Editions Unions des Oeuvres de Presse Catholique een mooi geïllustreerd boekje uitgegeven van de hand van J. Belleney. Het geeft op bevattelijke wijze een overzicht van de mirakelen van Lourdes. De auteur wijst ook op de mooie streek waar Lourdes ligt: *"Het stadje Lourdes, met zijn middeleeuwsch kasteel ligt te midden ter Pyreneeën, in een der bekoorlijkste streken van Frankrijk."*⁽⁴⁾ Terloops verwijst hij naar het 'Vlaamsch Lourdes ofte Oostakker'. Met daarbij de onuitgesproken aanbeveling dat, als Lourdes te ver af is, Oostakker nog altijd een haalbare mogelijkheid is.

Het meest verspreid is wellicht het boek van W. Groneman met de titel *Bernadette Soubirous* dat in 1933 door het Davidsfonds in de volksreeks werd uitgegeven. Ook hij besluit zijn studie met een verwijzing naar de mooie streek rond Lourdes: *"Nog altijd trekken de Pyreneeën in het mooie jaargetijde de duizende toeristen van heinde en ver, naar hun gebied van overweldigende grootsheid, om te genieten van de heerlijke bergnatuur. Om genezing te zoeken in de talrijke thermale badplaatsen van dit verrukkelijk oord."*

Maar hun aantal zinkt in het niet bij de honderdduizende pelgrims, die jaarlijks komen naar het kleine plekje, waar eens een arm, ziekelijk kind nederknielde in onbegrijpelijke zielsverrukking, voor de Verschijning der Heilige, Onbevleete Maagd Maria."⁽⁵⁾

Ook de gekende Vlaamse striptekenaar Jef Nys waagde zich nog in 1959 aan een gekende biografie van het eenvoudige kindermisje Bernadette Soubirous, uitgegeven door Halewijn uit Antwerpen en heeft zo ongetwijfeld meegewerkt aan de verspreiding

van dit verhaal onder de Vlaamse jeugd.

Behalve via publicaties werd de populariteit van het Lourdesverhaal verhoogd door de talrijke Lourdesgrotten die in het hele Vlaamse land werden gebouwd. Destijds was het bijna een must voor ieder zichzelf respecterend klooster om een Lourdesgrot te hebben: *"Heden ten dage vindt men beelden, grotten, kapellen ter eere van O.L.Vrouw van Lourdes op alle plaatsen van het christendom. Door ontelbare mirakelen beloont Maria de liefde en het vertrouwen harer dienaren."*⁽⁶⁾ Uiteraard zijn ook de talrijke souvenirs, meegebracht door reizigers uit het heiligenoord, van onschatbare publicitaire waarde geweest. Het Mariabeeldje met het deuntje *Te Lourdes op de Bergen* was wellicht de topper uit het ongelooflijke assortiment van souvenirs. Ook de afbeeldingen, zowel prentbriefkaarten, stereokaarten (kaarten die met een gepaste kijker een illusie van dieptezicht geven) als kofferetiketten, droegen bij tot de verspreiding van het Lourdesverhaal.

De genootschappen

In Vlaanderen ontstonden talrijke genootschappen die zich tot doel stelden om (vrijwel) jaarlijks een bedevaart naar Lourdes te organiseren. Zo had men in Antwerpen een comité dat in 1891 door de kardinaal van Mechelen werd erkend.⁽⁷⁾ Per 'Vlaamsche Nationale Bedevaart van Antwerpen naar O.-L.-Vrouw van Lourdes' werd een 'reisgids voor de bedevaarder' uitgegeven. Zowel de reisweg als de toeristische mogelijkheden van Lourdes werden er in voorgesteld. In West-Vlaanderen werd in 1898 door pastoor Bruloot Vlaanderens Bedevaart opgericht, een organisatie die elk jaar een bedevaart naar Lourdes organiseerde.⁽⁸⁾ Ook deze vereniging gaf elk jaar een brochure uit ten behoeve van de bedevaarders en was de uitgever van een heuse reisgids met blauwe kaft.

Het is duidelijk dat deze verenigingen - er zijn uiteraard nog talrijke andere genootschappen die zich met het organiseren van bedevaarten hebben ingelaten - bijgedragen hebben tot de snelle bekendmaking van de Lourdesreizen.

De reisbureaus

Voorals in het interbellum ontstonden in Vlaanderen tal van reisbureaus die het organiseren van reizen naar Lourdes als hoofddoel hadden. Drie voorbeelden illustreren dat perfect. Zo legde de Antwerpse familie Huybrechts vanaf 1920 trein- en autocar-reizen naar Lourdes in.⁽⁹⁾ Samen met Echternach was dit blijkbaar de meest populaire reisbestemming. Ook het agentschap Kosmos uit Ieper bood gedurende jaren de reisbestemming Lourdes aan, evenals de firma Franco Belges - een veelbetekenende naam - die geregeld reizen per autobus naar Lourdes inrichtte. Het is wellicht geen overdreven vaststelling dat deze autocarreizen naar Lourdes meteen de Belgische autocarindustrie hebben gestimuleerd.

Het publiek

Een toeristisch product heeft uiteraard consumenten nodig. Met als basis het religieuze gegeven en met goede verbindingsmogelijkheden per autocar en per trein had Lourdes alle troeven in handen om een successtory te worden.

Het is uitermate moeilijk om het profiel van een ‘toerist’ te schetsen en in het geval van Lourdes is dit niet anders. Toch kan men het publiek van Lourdes opdelen in twee categorieën, namelijk de gezonde bedevaarders en de zieken die met hoop op genezing naar daar vertrokken. Met drie uit het leven gegrepen voorbeelden pogen we te illustreren welke groepen van de bevolking ertoe werden aangezet om naar Lourdes te reizen.

Vooreerst hebben we Piet, bijgenaamd Peerke, uit Antwerpen, een zeventienjarige kajotter die reeds werkte, en in 1932 uitverkozen werd om mee te gaan naar Lisieux en Lourdes. Men vertrok met de trein, eerst naar Lisieux, en dan over Bordeaux naar Lourdes. Het programma in Lourdes bestond de eerste dag uit het bijwonen van de mis en nadien wat vrije tijd. Terloops werd tijdens die uitstap opgemerkt: *“Vindt ge niet dat O.L.Vrouwke een mooie streek heeft uitgezocht, om te verschijnen? [...]”* Men beklom de Pic du Jer, deed de Kruisweg, bad de Rozenkrans en keek naar de kaarsenprocessie. Nadien volgde nog een eendagsuitstap per autocar langs de mooie plaatsen in de omgeving. Kortom, alle klassiekers werden afgelopen en bij het terugkeren bleek dat Rik, de beste vriend van Piet, maar tot dan toe helaas een socialist, zich gelukkig had bekeerd tot het kajotterschap. Een happy end in Hollywoodstijl.⁽¹⁰⁾

Minder happy end was er bij het verhaal van Paul, die omstreeks 1950 werd uitgekozen om gratis naar Lourdes mee te gaan. Paul had een etterende beenwonde die niet wilde genezen. Zijn laatste hoop op herstel stelde hij in de Lourdesreis aangeboden door het Werk der Zieken. De reis per trein duurde zo’n 24 uur en bij aankomst werden de zieken opgevangen in een hospitaal. De eerste dag bestond uit een bezoek aan de grot waarna de processie werd bekeken. De tweede dag werd er gebed in het water dat Onze-Lieve-Vrouw had doen ontspringen. De derde dag woonde men een mis bij en de vierde dag bestond uit baden in de voormiddag en het bijwonen van de processie. Ondertussen werden er medailles, rozenkransen en souvenirs gekocht. De vijfde dag werden geschenken gekocht zoals lichtgevende Lieve-Vrouwebeeldjes, muziekdoosjes, rozenkransen, panorama’s, kortom het alom gekende klassieke gamma van souvenirs. De zesde dag werd de heenreis aangevat waarbij volgende bedenking werd gemaakt: *“Het vertrek van Lourdes. Alle bedevaarders verbroederen hier. Sommige zieken keren genezen terug. Die niet genazen, deden een stevige voorraad op van overgave en morele kracht.”* Paul keerde niet genezen terug...⁽¹¹⁾

Ook bij gezonde volwassenen was een reis naar Lourdes dikwijls een must. Zo reisde Albert Opstaele uit Middelkerke in 1966 samen met zijn vrouw met een autocar van Royal Tours naar Lourdes en omstreken. Dikwijls was Lourdes dan ook het excuus om een gevarieerd reisprogramma aan te vatten.

Besluit

Het was niet onze bedoeling de hypothese dat Lourdesreizen als alternatief voor het kusttoerisme naar voor werden geschoven, uit te werken. Wel toonden we aan dat Lourdes bewust als toeristisch oord werd uitgebouwd, op basis van een al dan niet vermeende sacrale gebeurtenis, en gebruik makend van de mogelijkheden van een zeer mooie streek. Alle klassieke gebruiken van een toeristisch oord geraakten er ingeburgerd. Zo wezen het panorama en de zetlift duidelijk op een verschuiving binnen het toeristische aanbod van het religieuze naar de zuivere ontspanning.

Duidelijk werd ook dat zowel religieuze organisaties als commerciële reisagentschappen Lourdes aangrepen als dankbare reisbestemming voor groepen. Het verschijnsel van de groepsreizen bij de Vlamingen is wellicht gegroeid vanuit deze bedevaarten naar Lourdes, en daar heeft het autocartoerisme in Vlaanderen zonder twijfel mee van geprofiteerd. Vrijwel tegelijkertijd werden andere bestemmingen voor de katholieke overheid aanvaardbaar, zoals bijvoorbeeld Echternach, dat in het interbellum ongeëvenaard populair werd.

Het fenomeen van de Lourdesreizen binnen het ontspanningspatroon van de Vlamingen verdient dan ook meer aandacht dan tot op heden het geval is.

(1) M. Constandt, Gelovigen in badpak. In: Docendo discimus - Liber Amicorum Romain Van Eenoo, Gent, 1999, pp. 737-765.

(2) Het standaardwerk terzake is R. HARRIS, Lourdes: geschiedenis van een religieus fenomeen, Anthos, 1999.

(3) J. WILLEMS, Tweede Lourdeseeuw. In: Sacerdos: Tweemaandelijks tijdschrift voor predikatie en zielzorg, mei 1959, pp.476-477.

(4) J. BELLENEY, De mirakelen van Lourdes aan de kinderen verteld, Brussel, 1922, p. 2.

(5) W. GRONEMAN, Bernadette Soubirous: een verhaal van geloof en liefde, Leuven, 1933, pp. 198-199.

(6) J. BELLENEY, De mirakelen van Lourdes [...], pp. 26-27.

(7) Vlaamsche Nationale Bedevaart van Antwerpen naar O.-L.-Vrouw van Lourdes: reisgids voor den bedevaarder, Antwerpen, s.d., pp.102-103.

(8) Vlaanderens XVIIIe bedevaart naar Lourdes 4-12 oogst 1924, p. 29.

(9) Zie hun website: www.irisreizen.be/geschiedenis.html.

(10) N. MONCHY, Bij trezeke en moeder, Kajotters-uitgave nr. 41, Brussel, s.d.

(11) A. PHILIPPART, Met de ziekentrein naar Lourdes: herinneringen van een zieke, Averbode, s.d.

Marcel Mariën in China, 1964 (Monographies de l'Art Moderne. Marcel Mariën, 1994)

'In het land van de glimlach': reisindrukken van Marcel Mariën (1963-1964)

Hans Mortelmans, Amsab

Marcel Mariën was niet de bekendste maar wellicht wel de meest zuivere Belgische surrealist. Hij schreef, knutselde, fotografeerde, filmde, maar het omvangrijk oeuvre dat hij tot stand bracht noemde hij slechts een tijdverdrijf. Het surrealisme was voor hem een levenshouding en een praktijk, geen artistieke stroming. Hij voegde de daad bij het woord door regelmatig het zeegat uit te gaan, ver weg van gezin en carrière. Een combinatie van zin voor avontuur en marxistische bevoegenheid bracht hem in 1963 in communistisch China waar hij, in dienst van de propagandamachine, het land en het regime van dichtbij verkende. In zijn autobiografie en in gesprekken die ik met hem had, brengt Mariën op een erg eigenzinnige manier verslag uit van zijn reis: een surrealistisch verhaal over surrealistische toestanden.

Marcel Mariën (1920-1993) was één van de belangrijkste figuren van het Brusselse surrealisme. Aan de zijde, of eerder in de schaduw van Magritte, werkte hij aan een omvangrijk literair en artistiek oeuvre, dat echter buiten de selecte kring van kenners nog nauwelijks aandacht krijgt. Zijn activiteiten als archivaris, uitgever en 'geweten' van het Brusselse surrealisme zijn van onvervangbare waarde. Hij schreef de eerste monografie over Magritte en publiceerde de geschriften van de oprichter van de beweging Paul Nougé. Mariën schitterde in ontelbare schandalen, zoals met zijn kortfilm *l'Imitation du Cinéma*, die jarenlang verboden was in Frankrijk. Het wereldnieuws haalde hij met zijn autobiografie *Le radeau de la mémoire*. Hierin beschrijft hij de schilderijenvervalsing die hij samen met Magritte had opgezet om de oorlogsjaren door te komen, en een zaakje van valsmunterij in de jaren vijftig.

Ik heb Marcel Mariën ontmoet in 1992-1993, toen ik werkte aan mijn eindverhandeling over zijn ‘Objets boulevants’, waarmee hij sinds 1937 de wereld te lijf ging.⁽¹⁾ Zijn offensief was vooral gericht tegen de levenslange kluisters van burgerlijk fatsoen, goede smaak, religie en eeuwige waarden. In zijn jeugd werd hij begeistert door het marxisme, waaraan hij na WO II twee publicaties wijdde: *Les corrections naturelles* (Bruxelles: Librairie Sélection, 1947) en *Théorie de la Révolution mondiale immédiate* (Bruxelles: Les Lèvres Nues, 1958).

Marcel Mariën is nooit politiek actief geweest en ook het maatpak van links intellectueel paste hem niet echt, daarvoor was hij te veel op zijn individuele vrijheid gesteld. De banden tussen de surrealistische beweging in België en de Kommunistische Partij van België (KPB) waren op bepaalde momenten nochtans erg hecht, vooral na de oorlogsjaren, toen de Brusselse groep zich openlijk distancieerde van André Breton die partij had gekozen voor Trotsky. Mariën stak zijn stalinistische sympathieën niet onder stoelen of banken, getuige daarvan zijn rede ter verdediging van Stalin uit 1957, *Quand l'acier fut rompu*. Maar hij werd nooit lid van een politieke partij, in tegenstelling tot René Magritte, die in 1945 het erelidmaatschap van de communistische partij aanvaardde.⁽²⁾

Tweemaal vertrok Mariën, zonder een cent op zak, op wereldreis, als matroos op een pakketboot. Eén van zijn reizen bracht hem tussen oktober 1963 en februari 1965 naar Peking, waar hij werkte aan de Franstalige uitgave van *La Chine en Construction*. Zijn baantje in Peking had hij te danken aan zijn oude Antwerpse kennis Marthe Huysmans, algemeen secretaris van de Association Belgique-Chine en in 1963 lid van de Chinees-gezinde KPB-scheurgroep van Jacques Grippa. Mariëns verblijf in China speelde zich af tegen de achtergrond van het Chinees-Russische conflict dat wereldwijd ideologische tweespalt veroorzaakte binnen de communistische beweging.⁽³⁾

Mariën was een unieke getuige van het communistische China. Als buitenlandse medewerker aan de propagandamachine was hij niet alleen gast maar ook decorbouwer van het regime, en meermaals slaagde hij erin om achter de coulissen te kijken. Zijn verslag laat zich dan ook lezen als een mentale reis waarbij hij gaandeweg alle geloof in de marxistische werkelijkheid verliest.

Onderstaand relaas is gebaseerd op stukken uit zijn autobiografie *Le Radeau de la mémoire*⁽⁴⁾, aangevuld met egodocumenten en interviews⁽⁵⁾.

“Na mijn luchtdoop van Hong Kong naar Peking, drie tussenlandingen inbegrepen, werd ik opgewacht door een delegatie van het tijdschrift waarvoor ik zou werken, aangevoerd door de minister-adjudant van Cultuur. Ik ontving een enorme ruiker bloemen en werd per limousine naar het Hotel van de Vriendschap gebracht. Het viel mij onderweg op dat de mysterieuze, kleurrijke en levendige Oosterse cultuur die ik had leren kennen van Yokohama tot Singapore, van Hong Kong tot Saigon, hier absoluut had opgehouden te bestaan. Het leren was brutaal en kunstmatig geamerikaniseerd. Het obligate blauwe uniform, waartoe ik weldra ook werd uitgenodigd, leek geen andere intentie te hebben dan heel het land om te vormen tot een reusachtige kazerne, of

een robottenstaat in de stijl van Metropolis.

De komende zestien maanden werkte ik aan de Franse vertaling van La Chine en Construction, bijgestaan door vijf Chinese assistenten en de alomtegenwoordige, overbodige en altijd glimlachende partijsecretaresse die de ‘Grote Zuster’ werd genoemd. Op basis van de Engelse versie werd ook een Spaanse en Arabische editie opgestart door buitenlandse medewerkers.

Om hun Frans bij te schaven, was het mijn assistenten toegestaan om Le Monde te lezen. De overvloed aan informatie was, vergeleken met de stereotiepe inhoud van de Chinese pers, werkelijk overdonderend voor hen. Maar het meest schokkende nieuws voor hen was dat China graan aankocht in Australië, terwijl hen geleerd was dat dit vervloekte land in de grootst mogelijke ellende verkeerde. De wereldkaart die in mijn bureau was opgehangen, toonde consequent het Chinese Rijk als middelpunt van de wereld, de Westerse landen waren in de hoeken gedrukt.

[...]

Weldra zou ik ingewijd worden in de mysteriën van het zogenaamde democratisch centralisme. Tijdens het maandelijks redactieoverleg werden we uitgenodigd om vrijuit onze mening te zeggen over het laatste nummer van onze periodiek. Iemand vond dat een foto van een pijp rokende boer de verkeerde indruk kon wekken dat China geen sigaretten had. Een ander hekelde het kleine formaat van een foto. Toen het mijn beurt was, zei ik dat het weinig zin had om het verschenen nummer te bekritisieren, aangezien het al gedrukt en verstuurd was. Beter zou het zijn onze aandacht te richten op het volgende nummer. Ik had op dat moment geen idee van het schandaal dat ik verwekt had. Er volgde een grote stilte en mijn buur nam het woord. Later heb ik begrepen wat de vrijheid van mening betekende in China. Het was toegelaten, zelfs wenselijk, om het verleden krachtig en genadeloos af te keuren, maar de toekomst was eigendom van het Centraal Comité.

Dan werden we voor een soort altaartje geleid, waarop een plaasteren buste van Mao stond. Zijn beate glimlach - ik zag het nu pas voor het eerst - was dezelfde als die van boeddha. We kregen een brochure in de hand gedrukt, en moesten ieder om beurt een paragraaf lezen en commentariëren. Ik voelde mij weinig op mijn gemak door het gebeuren, ook door de Engelse tekst, waarvan ik de finesse niet begreep. Mijn beurt gekomen, las ik de paragraaf en zei dat de tekst zo waarachtig was dat ik er niet het minste aan kon toevoegen. De andere buitenlandse gasten volgden nu gretig mijn voorbeeld, totdat de leidster zich opeens op de borst sloeg en riep dat het beter zou zijn om zich te bevrijden van de twijfels en openbaar te biechten. Alle blikken gingen in mijn richting, maar ik bleef doof voor de uitnodiging, even zuiverzaam als het plaasteren beeld dat mij al heel de tijd begluurde met zijn ogen van krijt.

[...]

De taak van mijn assistenten bestond erin om met niet-aflatende aandacht mijn woorden te wikken en te wegen. Zo bedacht ik varianten voor de afgezaagde epitheta van Mao. Ik vervang ‘le guide adoré’ door ‘le guide bien-aimé’, maar het werd afgekeurd. Drie jaar later zou het nochtans gangbaar worden. Ik ben dus - onvrijwillig en bescheiden - een wegbereider van de Culturele Revolutie geweest.⁽⁶⁾ Andere enormiteiten passeerden dan weer heelhuids de censuur, zoals ‘La paralytique au sourire’, waarvoor ik gefeliciteerd werd. Tervergeefs probeerde ik de letter ‘t’ in een artikel over ‘la désalinisation de la mer’ te smokkelen. Dit amusement ging ten koste van mijn

'L' art d' oublier'. Beeldje van Marcel Mariën (Marcel Mariën, *Resucées et Dissemblances*, 1975)

assistenten, die ieder gecorrigeerd artikel persoonlijk moesten paraferen. 'Zuster Overste' noteerde alle nalatigheden in een cahier dat ze in een metalen kast bewaarde: een echte jezuïetenstreek die ieder foutje uitvergrootte tot een doodzonde tegen het systeem.

Sommige spelfouten konden in China spectaculaire gevolgen hebben. Eind 1964 heb ik 30.000 ingebonden exemplaren van de militaire geschriften van Mao zien vernietigen wegens een drukfout. Diezelfde periode kwamen, als gevolg van de erkenning van China door de Gaulle, de eerste Franse medewerkers naar Peking. Ze verbeterden de beroemde zinsnede van Mao over het Amerikaanse imperialisme omdat deze slecht naar het Frans vertaald was. 'Tigre en papier' was dan niet echt fout, 'tigre de papier' was beter. Toch bleven Chinese correctors - onder druk van het Centraal Comité en trouw aan het dogma - volharden in de boosheid, en vervingen zij 'de' weer in 'en'. Niet vertrouwd met de finesse van de Franse taal heeft het regime wellicht nooit begrepen dat 'Dictature du Proletariat' ook kan vertaald worden als 'dictatuur over het proletariaat'. Die papieren tijger is overigens geen beeldspraak, hij bestaat echt en werd gebruikt als afschrikmiddel in de Chinees-Engelse oorlog van 1841. Een vreemde speling van het lot, want op hetzelfde moment dat de Britten oprukten tegen het oude keizerrijk, zaaiden Marx en Engels in Londen het zaad dat een eeuw later in China zou ontkiemen. Merkwaardig genoeg zit de koningin van Engeland nog steeds op haar troon.

Een slecht vertaald citaat van Chroesjtsjov in het eerste nummer van de Duitse editie van Peking Information werd pas opgemerkt als het treinkonwooi al door Siberië reisde. In Irkoursk werd de trein tegengehouden, en geheel teruggebracht naar China, hoewel het tijdschrift een slechts onaanzienlijk deel van de lading uitmaakte. Een manoeuvre om grinnig commentaar van de USSR te vermijden, in deze periode van ideologisch conflict.

Het was om dezelfde reden ook verboden om over ruimtevaart te spreken. Daarentegen ging overal de grap rond dat Chroesjtsjov zijn koren zaaide in Kazakstan om het te oogsten in Iowa.

[...]

Op eenvoudig verzoek was het mij toegestaan studiereizen te ondernemen. Ondanks de verbeterde zorg voor de mise-en-scène, merkte ik scheuren en kieren in het decor, die mij veel meer lieten zien dan wat de Chinese overheid wenselijk achtte. Zo had ik het uitzonderlijke voorrecht om de Staatsgevangenis van Peking te bezoeken. De directeur, geflankeerd door de eeuwige schaduw van de partijsecretaris, begon zijn unieke project voor te lichten: de poorten van de gevangenis stonden altijd open. Het is algemeen geweten dat een goede folteraar de deur van de hoop op een kier laat, met dat verschil dat de gedetineerde, eens ontsnapt, terechtkwam in de nog veel grotere gevangenis die China was. Alsof hij mijn gedachten raadde, liet de directeur mij getuigenissen zien van ex-gedetineerden die vroegen of ze weer opgenomen konden worden.

In het Volkshospitaal van Sjanghai ontmoette ik de twee chirurgen die erin geslaagd waren een afgerukte hand weer aan te naaien. Het was Mao zelf, zo verklaarden zij, die hen tot deze uitdaging had geïnspireerd, dankzij hun verplichte tewerkstellingen op het platteland. We kregen ook een documentaire film te zien over de ingreep, met in één van de hoofdrollen de partijsecretaris die, na enige aarzeling, de toelating geeft om 'in naam van de revolutie' de hand weer aan te naaien.

[...]

De Xiafang of de deportatie van intellectuelen naar het platteland, was het zwaard van Damocles

voor zowel de sterke, onafhankelijke figuren als voor de futlozen. Ze trof met andere woorden ieder die een ruwe dressuur goed kon gebruiken. Wat overbleef waren de lijntrekkers en de corrupten. Ook de buitenlandse medewerkers werden op een dag in limousines naar het veld gebracht om te helpen met de oogst. De chauffeurs wachtten geduldig tot de schertsvertoning voorbij was. Gelukkig had ik tijdig een ongenak gefingeerd.

Voor de thuisblijvers waren er de verplichte 'réunions', ook politieke oefeningen genoemd, minstens twee halve dagen per week. Niemand ontsnapte eraan, ook niet de taxichauffeurs of politieagenten, die daardoor regelmatig onbereikbaar waren. Deze verloren uren van redetwisten, openbaar biechten of vervuild stilzitten moesten 's avonds of 's zondags ingehaald worden.

Ik kon ook meermaals getuige zijn van de zogenaamd spontane volkstoeloop. Het Tien An Men plein, in 1959 uitzinnig vergroot om grotere mensenmassa's samen te brengen, draagt iedere vijf stenen een nummer, zowel in de breedte als in de lengte. De partijsecretarissen konden op die manier grote groepen samenbrengen die hun verontwaardiging uitten over hete hangijzers zoals de Panamacrisis, ook al wisten de manifestanten nauwelijks waar Panama lag.

Als gast mocht ik ook de parade van 1 oktober meemaken, het trieste hoogtepunt van deze poppenkast. Maanden tevoren kon je kleine groepen zien oefenen voor dit Nationale Feest. Een week voor de grote dag volgden er nachtelijke repetities van elf uur 's avonds tot zonsopgang, na de gewone dagtaak. Het meest merkwuurde en tegelijk perfide kenmerk van deze parade ontsnapt echter aan het oog van de gasten, die gevangen zitten in de tribune op het Tien An Men plein, en niet zozeer toeschouwer, als wel onderdeel van het spektakel zijn. Het Volk, het fameuze Volk waarover de Revolutie altijd spreekt, is niet toegelaten tot het feest. De stoet heeft de vreemde eigenschap dat hij gevormd wordt net voor het plein, majestueus voorbij de tribunes trekt en op het eerstvolgende kruispunt weer ontbonden wordt. Vanop mijn plaats kon ik nog net de volledig verlaten trottoirs zien langs het geschiedkundig museum. De deelnemers waren aldus veroordeeld om eenzame acteurs zonder publiek te zijn, afgezien van enkele tientallen gasten, de pers en, natuurlijk, de televisiekijkende wereld.

[...]

Het had mij drie maanden gekost om, door te spreken met de bevolking en te lezen, de illusie te doorprikken waarin ik lange tijd verdwaald was: de grootschalige zuwendel van het Chinese pseudo-communisme. Onder de dekmantel van een 19e-eeuws bevrijdingsleer, nog uit de tijd van de petroleumlamp dus, was hier de slavernij weer uitgevonden, hoewel die sinds 1890 wereldwijd verboden was. Zo'n misdaad, erger dan apartheid, moest natuurlijk met alle middelen die beschikbaar waren, toegedekt worden voor de rest van de wereld. Ik begreep dan ook in welk smerig zaakje ik getuimeld was. Ik was gehouden aan de vooraf opgegeven termijn, wat mij de mogelijkheid gaf om meer inzicht te krijgen in dit gigantische complot. Anderzijds had ik geen andere uitweg dan verder te collaboreren met dit gewetenloze staatskapitalisme, dat zelfs de fietstaxi's gecollectiviseerd had, om ook die minuscule salarissen af te romen. Mijn enige rijkdom was mijn arbeid. En misschien kon ik mezelf maar beter beschouwen als een echte arbeider, ontheven van iedere moreel oogpunt, zoals die Amerikaanse negerin die ik eens op de televisie zag. Om haar gezin te voeden werkte ze ijverig in een fabriek voor fragmentatiebommen die Israël weldra op weerloze gezinnen in Beiroet zou gooien.

Na zestien maanden verliet ik, onder het mom van een korte vakantie, definitief China. Het is mij een raadsel hoe ik, betoverd door het bevrijdende woord van Marx, heb willen geloven in de praktijk van het communisme. Het marxisme behoort tot de wereld van de literatuur, van de fictie dus. En was heel ons surrealistisch avontuur er niet op gericht geweest om de dagdagelijkse verwarring tussen beeld en werkelijkheid bloot te leggen? De waarheid stond in grote letters op dat beroemde schilderij van Magritte: "Ceci n'est pas une pipe!"⁽⁷⁾

Het moet gezegd, Marx heeft zijn woord gehouden op het vlak van de zelfemancipatie van de arbeidende klasse, tenminste wat betreft de concrete verbetering van haar materiële toestand. Deze klasse is daarin geslaagd ondanks de partijen, die beruchte avant-garde van het proletariaat, die van de zuiverste partizanen of beulen of slaven gemaakt hebben. Wanneer deze eertijds vertrapte en vernederde klasse vandaag ontdekt dat welvaart niet noodzakelijk gelukkig maakt, is dat niet de schuld van Marx, die enkel de rozen beloofd heeft, maar niet de fijne neus om van hun aroma te genieten. De horizon zou een beetje opklaren als wij, voor eens en voor altijd het bedrog van het aards paradijs zouden opgeven, dit gouden tijdperk dat ons verblindt en dat nooit iets anders geweest is dan een slinkse manier om de gevangenis te decoreren waarin wij ons leven moeten doorbrengen, tot de laatste dag. Wat kunnen wij op zijn best verwachten van de ideale samenleving? Dat er zelfs op begrafenissen uitzinnig gefeest wordt?"⁽⁸⁾

(1) H. MORTELMANS, Marcel Mariën: La citation esthétique, RUG, licentiaatsverhandeling, 1993.

(2) H. LEUS, Het surrealisme volgens Marcel Mariën. In: NWT, (juli 1984), p. 60.

(3) L. PEIREN, De communistische Partij van België en het Chinees-Russisch conflict (1956-1965), onuitgegeven nota's.

(4) M. MARIEN, Le radeau de la mémoire: édition pirate parce que complète, Bruxelles: Edition de l'auteur, 1988.

(5) Andere bronnen dan de autobiografie zullen in eindnoot vermeld worden.

(6) Interview met Marcel Mariën door Hans Mortelmans, 18 december 1992.

(7) In de zomer van 1966 publiceerde Mariën artikelenreeksen in belangrijke binnen- en buitenlandse kranten over China:
- M. MARIEN, Rustication, Peking-style; Schooled for labour; Birth, population and social death. In: The Guardian, London, 24-26.05.1966.
- M. MARIEN, Permanent deportation; Den regulerede koerlighed; Det forløsende arbejde. In: Politiken, København, 15.06, 25.06, 30.07.1966.
- M. MARIEN, Chinese intellectuelen op grote schaal gedwongen tot arbeid op het land; China zet Marx op zijn kop; China weet geen weg met overbevolking. In: De Telegraaf, Amsterdam, 02.07, 05.07 en 09.07.1966.

- M. MARIEN, Ce qui se passe en Chine. In: Le nouveau Candide, Paris, 15.08, 22.08.1966.

- M. MARIEN, La Chine aux abois. In: Le Soir, Bruxelles, 31.08, 01-02.09.1966.

(8) M. MARIEN, l'Activité surréaliste en Belgique, Bruxelles: Editions Lebeer-Hossmann, 1979, pp. 41-42.

Het archief van VOCOM-VCIM⁽¹⁾

Melanie Voets, m.m.v. Rik De Coninck

Je kan vandaag haast geen krant openslaan of je stuit wel op een artikel of opiniestuk rond inburgering, integratie of een andere kwestie die ter sprake komt wanneer men het heeft over het 'allochtonenvraagstuk'. Historici lijken in dit debat vooralsnog afwezig en dit terwijl men vanuit historisch perspectief mogelijk een verhelderend licht op de zaak kan werpen. Dit stilzwijgen heeft vermoedelijk meerdere oorzaken. Enerzijds is er de begrijpelijke huiver van historici om zich met de zeer recente geschiedenis in te laten, een terrein dat ze liever overlaten aan sociologen, politologen of cultuurwetenschappers. Anderzijds is er de moeilijkheid van het opsporen van het nodige bronnenmateriaal. Totnogtoe nam immers niemand de zorg voor het erfgoed van etnisch-culturele minderheden bewust ter harte. Onder invloed van ontwikkelingen in het buitenland groeit evenwel het besef dat er dringend iets moet ondernomen worden. Pasklare oplossingen zijn er niet. Veel materiaal zal immers een eigen aanpak vergen, denken we alleen al aan de onvermijdelijke taalbarrière. Het feit dat de nood onderkend wordt doet evenwel hopen dat een complete verwaarlozing van dat stukje erfgoed alvast vermeden is.

Ook Amsab is in deze wakker geschud. Op eerder toevallige wijze kwamen we in het bezit van een belangrijk archiefbestand uit de integratiesector, met name het archief van VOCOM en VCIM. Het betreft dus geen archiefmateriaal gevormd door organisaties van allochtonen maar wel van de door de overheid gesubsidieerde categoriale werking naar etnisch-culturele minderheden (met 'categoriale werking' bedoelt men de diensten ingericht voor één bepaalde maatschappelijke doelgroep). Wie de discussies over het minderhedenbeleid volgt weet dat deze integratiesector vaak onder vuur ligt, niet in het minst vanuit de allochtone gemeenschappen zelf. Het archiefbestand kan dan ook een belangrijke bijdrage leveren tot een beter inzicht in het minderhedenbeleid van de voorbije twee decennia.

Turkse familie in Tëmse (foto Karel Heirbaut)

VOCOM en de opbouw van een immigratiebeleid

De zoektocht naar de wortels van de integratiesector brengt ons al gauw terug tot de beginjaren van de naoorlogse immigratie. Het stijgend aantal gastarbeiders deed een aantal noden en vragen ontstaan waaraan aanvankelijk vooral syndicale organisaties tegemoet kwamen. Stilaan groeide ook daarbuiten het besef dat er werk gemaakt moest worden van het onthaal en de begeleiding van immigranten. Tijdens de jaren 1960 richtten een aantal provincies een onthaaldienst in. Verder ontstonden lokale vrijwilligersgroepen en -verenigingen die zich op de problematiek toelagden. Naarmate de omvang van de noden en de permanente aard van het verblijf van de vreemdelingen duidelijker werden, zag men evenwel in dat men de begeleiding op een meer structurele manier moest aanpakken.

Bij een aantal basiswerkers rijpte het idee dat men best aan een oplossing voor de immigratieproblemen werkte via de methode van het opbouwwerk. Samenlevingsopbouw was - en is - een specifieke werksoort van het sociaal-cultureel werk die nogal opgang maakte tijdens de jaren 1970. Door op deze trein te springen kreeg de migrantenwerking niet enkel een werkmethode aangereikt (het categoriaal opbouwwerk) maar ook een nieuwe subsidiemogelijkheid. Op het vlak van subsidiëring waren de mogelijkheden tot dan toe immers beperkt. Het ministerie van Arbeid en Tewerkstelling en later het Vlaams staatssecretariaat voor Sociale Zaken (vanaf 1975) beschikten weliswaar over beperkte budgetten voor het voeren van een onthaalpolitiek voor migranten, maar van een echt gereglementeerde subsidiëring was nog geen sprake. Via de samenlevingsopbouw slaagden enkele initiatieven er evenwel in de erkenning en de daarbij horende budgetten te verkrijgen van het ministerie van Nederlandse Cultuur. Al gauw diende een veelheid van initiatieven zich aan, en vanuit de nood aan meer overzichtelijkheid en een duidelijkere subsidiëringpolitiek werd ervoor geopteerd om in elke provincie (behalve West-Vlaanderen) één vereniging te erkennen. De informele overlegwerkgroep van migrantenwerkers die intussen op Vlaams niveau tot stand was gekomen, werd bovendien geïnstitutionaliseerd en omgedoopt tot Vlaams Overlegcomité Opbouwwerk Migrant (VOCOM).

De officiële stichtingsvergadering van het VOCOM greep plaats op 16 december 1977. Ondanks de beperkte middelen kreeg deze eerste Vlaamse koepel bij zijn erkenning een uitgebreid takenpakket. Om te beginnen werd VOCOM belast met het uitvoeren van onderzoek ter ondersteuning van het opbouwwerk met migranten. Er moest ook een samenwerking komen met andere organisaties die in hun werking in contact kwamen met migranten, en dit zowel binnen als buiten het opbouwwerk. Verder zou VOCOM instaan voor de organisatie van vorming voor migrantenwerkers en moest het de spreekbuis worden van het migrantenopbouwwerk naar het beleid. De belangrijkste opdracht was misschien wel de coördinerende, waarbij het VOCOM ervoor zorgde dat veldwerkers van lokale en regionale werkingen werden samengebracht rond bepaalde relevante thema's zoals gezinshereniging, stemrecht, onderwijs,

tweedegeneratiewerking... Ten slotte zette men via het Platform Migrantenorganisaties ook een specifieke werking naar de zelforganisaties op het getouw. Het initiatief tot het oprichten van deze belangenorganisatie en steunpunt voor migrantenorganisaties ging uit van VOCOM, maar het moest een zelfstandige organisatie worden. VOCOM zou enkel als informant optreden en materiële ondersteuning bieden.

De situatie waarbij bepaalde initiatieven rond migranten onder het opbouwwerk (Cultuur) en andere onder het onthaalbeleid (Welzijn) vielen was uiteraard niet de meest overzichtelijke. Toen in 1984 op het ministerie van Cultuur de sector van de samenlevingsopbouw werd gereorganiseerd, besloot men dan ook om het categoriale opbouwwerk met migranten hiervan af te zonderen. De migrantenwerking werd nu in zijn geheel een welzijnsmaterie. Een besluit van de Vlaamse Executieve regelde expliciet de erkenning en subsidiëring van wat men voortaan 'begeleidingsdiensten inzake de integratie van migranten' noemde. Ook deze regeling omvatte enkel de koepel en de regionale initiatieven. Lokale werkingen moesten het nog steeds stellen met niet-gereglementeerde toelagen. De loskoppeling van de samenlevingsopbouw had ook gevolgen voor de naamgeving van de nationale koepel. VOCOM stond voortaan voor Vlaams Overlegcomité Migratie.

Van VOCOM naar VCIM: migrantenproblematiek wordt een volwaardig beleidsthema

Pas met de opkomst van extreem rechts aan het einde van de jaren tachtig werden de beleids mensen wakker geschud. De migrantenproblematiek was niet langer louter een welzijnsvraagstuk maar werd een zaak van de gehele Vlaamse regering. De budgetten stegen dan ook navenant. Op 18 juli 1990 werd een nieuwe reglementering voor de integratiesector goedgekeurd. Die voorzag in een herstructurering van de sector waarbij zowel op landelijk, regionaal als lokaal niveau integratiecentra erkend en gesubsidieerd werden. De haast waarmee dit alles gebeurde brak de sector evenwel zuur op. Een bonte verscheidenheid aan initiatieven van zowel private als openbare aard werden erkend als lokale centra. Men meende er goed aan te doen de bestaande initiatieven te laten floreren zonder stil te staan bij wat de eigenlijke kerntaak van de sector moest zijn. Voor de Vlaamse koepelorganisatie had het nieuwe besluit verstrekken gevolgen. VOCOM werd samengevoegd met het Leuvense Wetenschappelijk Documentatiecentrum over Etnische Minderheden (WEDEM) en ging voortaan als Vlaams Centrum voor de Integratie van Migrant (VCIM) door het leven. Dankzij de nieuwe financiële ademruimte kon men de werking aanzienlijk verruimen. Om te beginnen kreeg de koepel nu een duidelijke beleidsopvolgende en ondersteunende opdracht en moest zij proberen de categoriale aandacht voor migranten binnen de algemene voorzieningen te stimuleren. Verder bleef de coördinatie en ondersteuning van de

regionale en lokale integratiecentra een van de hoofdpodochten. De reeds door VO-COM gebruikte methode van werkgroepen rond specifieke thema's werd voortgezet. Bovendien begeleidde men pilootprojecten op die terreinen waar men het nodig achtte. Verder organiseerde men kadervorming en was er een documentatiecentrum en een gespecialiseerde juridische dienst. Naast de reeks *VCIM-Documenten* waarin telkens een bepaald thema werd uitgediept, verzorgde VCIM volgende periodieken: *VCIM-nieuws*, *Bareel* en het *Tijdschrift voor Vreemdelingenrecht*. Ook naar een ruimer publiek stimuleerde en ondersteunde VCIM sensibiliserings- en voorlichtingsacties. De werking naar de zelforganisaties werd in 1993 overgenomen door het Intercultureel Centrum Migranten (ICCM), dat zich voornamelijk met de begeleiding en ondersteuning van het allochtone verenigingsleven en van allochtone artiesten bezighield.

Praktisch kreeg elke stafmedewerker van VCIM één of meerdere werkvelden als specialisatie toegewezen. De belangrijkste waren: onderwijs, volwasseneneducatie, vrouwen, wetgeving, gezondheidszorg, en arbeid en werkgelegenheid. Deze werkwijze stuitte evenwel op heel wat kritiek vanuit de administratie. Met het oog op een betere ondersteuning van de regionale en lokale integratiecentra verkoos men een territoriale opdeling van de bevoegdheden en een meer polyvalente inzetbaarheid van de medewerkers. Twee van de thema's gingen bovendien een eigen leven leiden. Gezondheidszorg werd al van bij de aanvang van het VCIM gekoppeld aan het project Interculturele Bemiddelaars in de Gezondheidszorg (IBG). Dit was een groots opgezet project waarbij laaggeschoolde migranten na een drie jaar durende opleiding aan de slag zouden kunnen als bemiddelaars in verzorgingsinstellingen. Ook werkgelegenheid werd sinds 1994 een apart project. In uitvoering van de besluiten van de eerste Vlaamse Werkgelegenheidsconferentie van 1993 werd een Begeleidingscel Werkgelegenheid Migranten (BWM) opgericht en verbonden aan het VCIM. De cel kreeg eigen middelen die toelieten om naast een algemene coördinator ook vier regionale coördinatoren op de problematiek te zetten.

Alle goede bedoelingen ten spijt, heeft het VCIM de verwachtingen nooit kunnen inlossen. In de evaluatieverslagen van de door de overheid ingestelde inspecties maakte men tot tweemaal toe ernstige bedenkingen bij de werking. Vooral het gebrek aan interne sturing, de soms gebrekkige ondersteuning van de sector en de afwezigheid van een visie betreffende bepaalde inhoudelijke terreinen, zoals huisvesting en jeugdwerk, werden aangeklaagd. Interne onenigheid tussen personeel en bestuur over de aanpak deed de instelling uiteindelijk de das om. Op 9 juni 1998 werd de intrekking van de erkenning bekendgemaakt en in augustus viel de subsidiestroom stil. Het BWM-project kon dankzij de integratie in het subregionaal arbeidsmarktbeleid overleven (de regionale coördinatoren werden toegevoegd aan de Subregionale Tewerkstellingscommissies) maar het IBG-project stierf een stille dood.

In uitvoering van het minderhedendecreet van 28 april 1998, startte de integratiesector in 1999 met een nieuwe lei. Het Vlaams Minderhedencentrum (VMC) nam de fakkel over en breidde het werkterrein uit naar woonwagenbewoners en vluchtelingen. En VCIM... dat was een avontuur dat men maar beter zo snel mogelijk kon vergeten. Had

de curator van het failliete VCIM niet over het nodige historisch besef beschikt, dan was dat niet eens zo moeilijk geweest.

Het archief

In juni 1999 liep op Amsab een telefoontje binnen met de vraag of wij geïnteresseerd waren in het archief van VCIM. Om het alvast te redden van de recyclagedood, besloten we op de vraag in te gaan. Op twee dagen moest de klus geklaard zijn. Wat zich vervolgens afspeelde in de voormalige VCIM-gebouwen, was niet bepaald een droomscenario voor archivariissen. Verspreid over twee verdiepingen lagen in burelen zonder meubilair en op de gangen hopen papier. Er viel ook nergens een oud-medewerker te bespeuren die enige klaarheid in deze chaos kon scheppen. Het materiaal werd dan maar per bureau in grote dozen verzameld. De tweede dag wees een van de vaklui die in het gebouw rondliepen erop dat ook in de kelder nog papieren lagen. Bij een vluchtig onderzoek bleek al gauw dat het archief van VOCOM was. In totaal werd meer dan vier kubieke meter archief opgehaald.

De manier waarop de overdracht was gebeurd had zijn sporen nagelaten en het duurde nog enige tijd voor we een duidelijk zicht kregen op de structuur en werking van de instelling. Nu de inventarisatie achter de rug is, blijkt dat het archiefbestand niet volledig is. Dit geldt zeker voor VOCOM, maar ook bij VCIM lijkt het er op dat bepaalde medewerkers hun archief als persoonlijk bezit hebben meegenomen.

Tot slot nog dit. Vermits het materiaal van zeer recente datum is, is de toegankelijkheid ervan beperkt. Omdat de archiefvormer van dit bestand niet meer bestaat en dus niet in staat is zijn veto te stellen, kan consultatie enkel na overleg met de archiefverantwoordelijke en enkel voor bepaalde stukken.

(1) Vlaams Overlegcomité Opbouwwerk Migranten - Vlaams Overlegcomité Migratie - Vlaams Centrum Integratie Migranten.

Bibliografie

- J. DEVOS, Minorisering of emancipatie?... een kijk op het Vlaams integratiebeleid, RUG, licentiaatsverhandeling, 2001.
- P. JANSSEN, Onthaal- en begeleidingscentra voor migranten. In: Welzijnsgids, afl. 15 (april 1983), II.A.1.7.
- P. JANSSEN, Onthaal- en begeleidingsdiensten voor migranten. In: Welzijnsgids, afl. 47 (december 1989), II.A.1.7.
- Interview met Piet Janssen door Piet Creve en Melanie Voets, 16 juli 2002.
- <http://www.vmc.be/main/mainc01.htm> (11/03/2003).
- http://www.wvc.vlaanderen.be/minderheden/minderhedenbeleid/een_terugblik_in_vogelvlucht.htm (11/03/2003).

Op weg naar de Internationale Jeugddag in Wenen, juli 1929

De erfgoeddag in Amsab, 27 april 2003

*Bert Boeckx, Josée De Clercq, Guy Droussart, Luc Lievyens, Hendrik Ollivier,
Wouter Steenhaut, Joris van Parys, Paule Verbruggen (red.)*

Het thema van de erfgoeddag 2003 was voor Amsab een schot in de roos. Niet alleen heeft onze instelling massa's brieven, reisverhalen, tijdschriften, dagboeken, foto's, films, vlaggen en affiches van allerhande groeperingen en individuen die 'op reis gingen'. Dit jaar was bovendien voor Amsab een voltrefter wat betreft erfgoed dat na soms lange omzwervingen (terug) bij ons belandde. Hieronder geven we een overzicht van alle activiteiten en evocaties die Amsab organiseerde.

Tentoonstelling 'Leve de Vacantie'

Hendrik Ollivier, Amsab

De tentoonstelling opent met enkele schitterende fotoalbums, souvenirs van buitenlandse reizen. De albums kwamen eerder toevallig in het bezit van Amsab; ze zijn afkomstig van een onbekende rijke familie en dateren van rond 1900. Reizen was rond de vorige eeuwwisseling een nagenoeg exclusieve aangelegenheid van de betere klassen. Dit gold overigens evenzeer voor de amateurfotografie. Een zeldzame keer kreeg de gewone man de gelegenheid een reis naar het buitenland te ondernemen, zoals in 1903, toen de harmonie Vooruit een trip naar Parijs maakte, en de leden ontvangen werden op het stadhuis. Een plechtige, uitvergroete en ingelijste foto herinnert aan deze buitengewone gebeurtenis. Ook de Volkskinderen, een jeugdbeweging die op het einde van de 19e eeuw werd opgericht door de Gentse onderwijzer Aimé Bogaerts, ondernamen geregeld uitstapjes. Hoewel pedagogische doelstellingen aan de basis lagen, hadden de in keurig uniform uitgedoste jongens en meisjes ongetwijfeld ook een propagandistisch effect voor de nog jonge socialistische beweging. Vooral het feit dat arbeiderskinderen buitenlandse reizen konden maken sprak destijds tot de verbeelding.

Na de Eerste Wereldoorlog werd de actieradius van de gewone man geleidelijk groter. De fiets, in de 19e eeuw een speeltje voor jonge rijkelui, werd hét vervoermiddel bij uitstek. Hij was vooral nuttig om zich naar het werk te verplaatsen, maar werd uiteraard ook gebruikt voor zondagse uitstapjes. In de jaren 1920 werden talrijke fietsclubs voor

arbeiders opgericht (zie het artikel van Koen Mortelmans in dit nummer). Ook deze uitstapjes, vaandel voorop, hadden dikwijls een propagandistische bijbedoeling. Dat bij die fietstochten enige zin voor orde aan de dag werd gelegd, bewijst het reglement van de fietsclub Het Kanaille uit Kontich. Als ‘canaille’ mochten ze zich allerminst gedragen...

Vanaf het interbellum organiseerden socialistische jongerenorganisaties van verschillende Europese landen internationale jeugddagen. Ze boden de jongeren niet alleen de kans buitenlandse reizen te ondernemen, het was tevens een moment van verbroedering met gelijkgestemden uit andere landen. In de tentoonstelling is een album van de Internationale Jeugddag in Wenen in 1929 te bewonderen, met herinneringsmedaille, foto's, inkomkaartjes, tramkaartjes enz. Een paar prentkaarten met wandelende en zingende jongeren verwijzen naar De Natuurvrienden, een vereniging die op het einde van de 19e eeuw in Oostenrijk werd opgericht (zie de bijdrage van Marieke Denolf in dit nummer).

Nieuwe horizons werden geopend dankzij de invoering van het betaald verlof. Hoewel de klemtoon achteraf op de term ‘betaald’ viel, was het voor de arbeiders in die tijd de enige mogelijkheid om verlof te nemen. Niemand kon zich immers een week zonder loon veroorloven en zeker niet om op vakantie te gaan: “... er zijn geen twee soorten vakantie. Men heeft vakantie, met geld om ze door te brengen, of men heeft geen vakantie ... weg met de term: betaald verlof”, fulmineert een verbolgen M. Dequeker in *Arbeiderstoerisme*.⁽¹⁾

Eenmaal het betaald verlof afgedwongen, ijverden De Natuurvrienden ervoor om dit verlof ook daadwerkelijk als vakantie te gebruiken. Het kon toch niet zijn dat het alleen maar diende om allerlei karweitjes op te knappen? Vooral het reizen werd gepromoot. Naar het voorbeeld van de Oostenrijkse vrienden bouwden ze een netwerk uit van Natuurvriendenhuizen. Daarmee droegen ze bij tot de uitbouw van een specifieke toeristische infrastructuur - de traditionele instellingen waren immers niet voorzien op de stroom nieuwkomers. Hoteleigenaars hadden het ook niet altijd begrepen op die ‘congés payés’, bang als ze waren dat hun ‘chiquere’ klanten zouden wegblijven. In *De Natuurvriend* haastte men zich echter om te zeggen dat de Natuurvriendenhuizen niet mochten gezien worden als goedkope hotels. Wie zich een week wou laten bedienen als heren - waar ze, aldus dezelfde bron, niets tegen hadden - kon beter elders zijn gading zoeken. In een Natuurvriendenhuis werd iedereen verzocht zijn steentje bij te dragen om de boel netjes te houden. Het was ook een plaats waar de gasten elkaar ontmoetten, verhalen uitwisselden, samen liedjes zongen enz. Daarmee kaderden de huizen perfect in de ideologie van de Natuurvrienden. Gemeenschapszin en kameraadschap waren de boodschap. Door de sfeer van soberheid, minimaal comfort, wandelen, kamperen en contact met de natuur gingen ze in tegen de ‘verburgerlijking’ van de arbeider, die gelijk met de eerste tekenen van materiële welstand de kop opstak.

De invoering van het betaald verlof kaderde ook in een meer algemene emancipatorische context: “*De tijd van de enkele uitgangsdag van vader* [naar de plaatselijke kroeg, HO] *is voorbij, de familie krijgt haar recht. De arbeider wordt langzaam meer mens*”, aldus Ger

Schmook in *Arbeiderstoerisme*.⁽²⁾ Een verkiezingsaffiche uit 1936 alludeert op het betaald verlof en toont niet toevallig een jong gezinnetje, vader in korte broek, de kleine op zijn schouders, onder de titel *Zon! Licht en lucht! Huiselijk geluk, welvaart voor ons volk*. Onder impuls van de Socialistische Vooruitziende Vrouwen (SVV) organiseerde de mutualiteit goedkope kindervakanties. Aanvankelijk bedoeld als ‘preventieve gezondheidskuren’ voor kinderen uit de sterk vervuilde industriegebieden van Wallonië, werden de ‘vakanties van de ziekenbond’ na de oorlog bijzonder populair. Waar de mutualiteit tegenwoordig therapeutische vakanties organiseert voor obesitaspatiëntjes, pakte men in de naoorlogse jaren graag uit met de uitstekende voeding. “*Zoudt ge kunnen geloven dat adolescenten na slechts drie maanden verblijf te Solières van 10 tot 14 kilogram aan gewicht hadden gewonnen?*”, aldus de triomfantelijke stem van de commentator in een film van de mutualiteit uit 1947.

Vanaf de jaren 1930 werden ook veelvuldig dagexcursies georganiseerd, met de fiets of met de ‘autocar’. Klassieke toeristische attracties, zoals de Kemmelberg, de watervallen van Coe en de stuwdam op de Gileppe, waren daarbij zeer populair. Tientallen foto's zijn er de - meestal ludieke - getuigen van. *Met de ouderlingen naar Klemskerke* is een bijzonder leuk en tegelijk ontroerend filmpje van een dagtrip van de Gentse gepensioneerden naar zee, begin jaren 1950. In een indrukwekkende karavaan van tientallen bussen, luidsprekerwagen voorop, trokken ze door het Vlaamse land. Pootjebaden in zee, boterkoeken, een optreden (“*iets om te lachen, meneer*”) en de dag kon niet meer stuk.

Een hoofdstukje apart in de tentoonstelling vormen de ‘reizen’ van de seizoenarbeiders. Vanaf het einde van de 19e eeuw tot diep in de jaren 1960 trokken mannen (én vrouwen) uit de meest landelijke streken van West-Vlaanderen en Vlaams-Brabant één- of tweemaal per jaar naar de grote boerderijen in Frankrijk of Wallonië, om er als ‘seizoenarbeider’ te werken in de vlas- of bietenteelt. Ze verbleven er enkele weken tot maanden, in het voorjaar om te wieden, in het najaar om te oogsten. Enkele zeldzame filmfragmenten geven een idee van het onwaarschijnlijk harde werk, bijna altijd gebukt, op de uitgestrekte velden. Al even zeldzame foto's laten zien dat het logies, zelfs in de late jaren 1950, dikwijls nog bijzonder primitief was.

De stukken in de tentoonstelling werden bijeengezocht door verschillende medewerkers van het departement Beeld & Geluid. De foto's, filmfragmenten, affiches, vlaggen, albums, speldjes, geluidsfragmenten enz. geven een beeld van de rijkdom en diversiteit van de collectie. Een paar multimediaopstellingen laten de bezoeker op een speelse manier proeven van de sfeer.

(1) *Arbeiderstoerisme*, (1937) 10, p. 151.

(2) *Arbeiderstoerisme*, (1936) 12, p. 182.

De tentoonstelling is gratis te bezichtigen tijdens de kantooruren (9-12u en 13-17u) en loopt nog tot eind september. Bezoeken tijdens het weekend kunnen alleen op aanvraag en in combinatie met een geleide wandeling door het ‘rode’ Gent.

Hendrik de Man in Newfoundland voor de trappershut waar hij een week 'logeerde'

De erfgoeddag in Antwerpen

Bert Boeckx, Josée De Clercq, Amsab-centrum Antwerpen, Wouter Steenhaut, Amsab

In Antwerpen waren er verschillende evocaties. Een eerste tentoonstelling stond in het teken van 'Reizen in sociale context' met materiaal over onder meer ATB-De Natuurvrienden, de Socialistische Veloclub het Kanaille (Kontich), de Rode Valken en de kinder- en studiereizen van de SVV.

Daarnaast was er een visueel zeer mooi luik over de werkbrigades in Nicaragua en Cuba. Vanaf het begin van de jaren 1970 vertrokken vele geëngageerde Vlamingen naar Cuba en Nicaragua om daar te helpen. Zij voelden zich verbonden met de idealen van de bevrijdingsbewegingen in Midden-Amerika. Deze brigadisten hielpen bij de oogst en bij het bouwen van scholen en gezondheidsposten. De eyecatcher was de af-fichetentoonstelling van Nicaraguaanse affiches uit de collectie Schelfhout-de Clerck die in Amsab-Antwerpen wordt bewaard.

Wat ook vele bezoekers aantrok - er kwamen er meer dan 170 opdagen - was de tentoonstelling van foto's (afdrukken) van de Duitse arbeidersfotografie, vanaf de beginperiode rond WO I tot nu. Deze tentoonstelling werd samengesteld door de Gruppe Arbeiterfotografie Köln. Kenmerkend voor de arbeidersfotografie is de kracht van het beeld en het engagement van de fotograaf. Niet alleen sociale wantoestanden, maar ook toeristische onderwerpen werden gefotografeerd. Deze collectie wordt bewaard in het departement Beeld en Geluid te Gent.

Speciale aandacht werd besteed aan twee ongekende 'reiservaringen' van Hendrik de Man (1885-1953). In de zomer van 1918 stuurde de regering G. Cooreman (1 juni 1918 - 21 november 1918) Hendrik de Man als lid van een Belgische regeringsdelegatie, waarin hij de BWP vertegenwoordigde, naar de Verenigde Staten. Tijdens deze officiële missie bestudeerde hij - met het oog op het economisch herstel van België na de oorlog - de invloed van de moderne technologie en het bandwerk op de organisatie van de sociale betrekkingen in de industrie. Hij vatte er een enorme bewondering op voor de Verenigde Staten, in die mate zelfs dat hij overwoog om er voorgoed te blijven. In *The Remaking of a Mind*, een boek dat hij in 1918 in New York aanvatte, beschrijft hij zijn warme sympathie en bewondering voor de Verenigde Staten. Na de ondertekening van het Verdrag van Versailles (1919) was Hendrik de Man ontgoocheld over het conservatisme van Europa en over het groeiende Belgische nationalisme en het revanchisme van zijn eigen partij. In 1920 emigreerde hij met zijn gezin naar Noord-Amerika. Hij werd er aangetrokken door de pioniersgeest, de ongerepte natuur en de geringe sociale verschillen. Hij leidde er onder meer een expeditie naar het binnenland van Newfoundland (Canada). Toen bleek dat zijn Canadese opdrachtgever zijn rapport over de expeditie vervalst had en dat hij niet terugschrok voor pogingen tot corruptie van ambtenaren en politici in Newfoundland, trok Hendrik de Man zich terug uit deze onderneming. Hij bleef nog

een tijdje in Noord-Amerika en bestudeerde de levensomstandigheden van de armste arbeiders in het noordwesten van de VS. Hij schrijft hierover in zijn *Herinneringen*: "[...] In dezen uithoek van het verre Westen was de arbeidersbevolking verdeeld in twee scherp van elkaar onderscheiden categorieën (buiten hen die 's zomers in Alaska werkten en slechts in Seattle terugkwamen om er te overwinteren). Enerzijds waren er de arbeiders, die hun vaste verblijfplaats hadden; hun werk werd goed betaald en zij waren stevig georganiseerd in de American Federation of Labor. Anderzijds was er de vloed en de eb van de zwervende arbeiders, die van de eene streek van het Verre Westen naar de andere, en van den eenen seizoenarbeid naar den anderen trokken; de meesten van hen waren in den winter houthakkers, in den zomer zalmvischers, en in den herfst tuinbouwarbeiders. Zij behoorden tot de honderdduizenden vertegenwoordigers van een type dat door Carleton Parker gekarakteriseerd was als: 'jobless, homeless, womanless, voteless', dus: zonder werk, zonder woonplaats, zonder vrouw, zonder stemrecht. Daar politieke actie en vakorganisatie voor hen noch zin, noch aantrekkelijkheid hadden, stelden zij al hun hoop op de revolutionaire vakbeweging I.W.W. (Industrial Workers of the World). Vandaar hun bijnaam 'Wobblies', dien zij meer met trots droegen, dan de andere bijnamen, als 'hobo', 'bum', of 'blanket stiff' (letterlijk: 'lijk in een wollen deken'), die op hun armoede zinspeelden."⁽¹⁾ Om de wereld van de 'Wobblies' beter te leren kennen sloot de Man zich aan bij een vakbond van metaalbewerkers en werkte hij als ongeschoold arbeider in verschillende bedrijven. Ten slotte verbleef hij vier maanden op een eiland dat uitsluitend bewoond was door Wobblies die leefden van de zalmvangst. De passages hierover in zijn *Herinneringen* zijn uitermate boeiend. In 1920 keerde de Man, op verzoek van Emile Vandervelde, terug naar België.

Een tweede 'reiservaring' is van een geheel andere aard. Teleurgesteld in zijn politieke mogelijkheden in het bezette België, trok hij zich in november 1941 terug in La Clusaz in de Haute-Savoie (onbezet Frankrijk). Hij verbleef er jaren in afzondering in een berghut. Hij verliet zijn schuiloord in de bergen niet, op drie reizen na die hij in het geheim ondernam om zijn kinderen en enkele goede vrienden te gaan bezoeken. Onder druk van de oprukkende geallieerde legers vluchtte hij in augustus 1944 met rugzak en klimhouweel naar Zwitserland waar hij politiek asiel aanvraagde. In september 1946 werd hij door de Belgische krijgsraad bij verstek veroordeeld tot twintig jaar gevangenisstraf, tien miljoen frank schadevergoeding en militaire degradatie. De Man bleef in Zwitserland wonen tot aan zijn dood in 1953.

Op de tentoonstelling werden zijn dagboek, enkele brieven en foto's van zijn verblijf in Canada en Haute-Savoie getoond. In Amsab-Antwerpen worden zelfs zijn houten ski's bewaard.

(1) H. DE MAN, *Herinneringen*, Antwerpen: De Sikkell, 1941, pp. 136-137.

Bibliografie

- Archief Hendrik de Man, Amsab-Centrum Antwerpen.

- M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, Autobiografie. In: H.De Man, persoon en ideeën, Antwerpen: Scriptoria, 1974, 551 p.

- H. DE MAN, *Herinneringen*, Antwerpen: De Sikkell, 1941, 265 p.

Reizen in de bibliotheek

Luc Lievyens, Amsab

In de leeszaal vormden een band van illustraties uit het weekblad *ABC* en verschillende Sovjet-propagandatijdschriften de leidraad bij de tentoongestelde publicaties. Daarnaast konden de bezoekers hun ogen laten glijden langs een reisverhaal van Cyriel Buysse over Spanje en Marokko of een reisverslag van Emile Vandervelde over Belgisch-Congo. Een aantal brochures toonden aan dat, naast de Sovjet-Unie, ook de Verenigde Staten begin jaren vijftig in trek waren bij vakbondsmilitanten. Niet alleen de verdoorgedreven mechanisering in de industrie, maar ook het huishoudelijke comfort in de Amerikaanse modale gezinnen maakten indruk op de Europeanen die toen nog gebukt gingen onder de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog. Reishandboeken, folders en kleurrijke brochures lieten zien hoe de DDR-propagandamachine op volle toeren draaide om reizigers aan te trekken. Ten slotte werd aandacht besteed aan de zomervakanties van de socialistische jeugdorganisaties in binnen- en buitenland. In het bureau werd net zoals vorig jaar de weg van het boek getoond, deze keer aan de hand van een schenking van Roger Caudron met heel wat materiaal over De Natuurvrienden.

'Babouchka's' van Lenin, Stalin, Brezjnev, Gorbatsjov en Jeltsin

Retour Moskou-Gent: de lange terugreis van de Belgische archieven

Wouter Steenhaut, directeur Amsab

Geen beter voorbeeld van 'reizend erfgoed' dan het spectaculaire verhaal van de Belgische archieven die in mei 2002 in legercamions naar België terugkeerden. Een uitvoerig verslag van het speurwerk van directeur Wouter Steenhaut en archivaris Michel Vermote kon u al lezen in een vorig nummer van *Brood & Rozen*.⁽¹⁾

Het vervolg van deze speurtocht was een beetje een anticlimax. Eenmaal in België werden de archieven immers opgeborgen in het Legermuseum te Brussel. Vooral de socialistische archieven kregen van minister van Landsverdediging André Flahaut een bijzonder beschermde plaats in het hermetisch afgesloten compactstelsel van het museum. De Amsab-navorsers bleven van hun teruggevonden dossiers verstoken, alsook de media, die bij hun bezoek aan het Legermuseum het compactstelsel mochten bewonderen maar geen inzage kregen in de dossiers. Zowel in de pers als in de diverse parlementen werden hierover vragen gesteld en standpunten ingenomen. Enkele Waalse ministers legden zware communautaire verklaringen af, in die zin dat de verdeling van de socialistische archieven een communautaire twistappel dreigde te worden. De antwoorden van minister Flahaut waren doorgaans formeel juist, maar verhulden zijn eigenlijke bedoeling: het gros van de socialistische archieven wilde hij overmaken aan het Institut Emile Vandervelde (IEV), waarvan hij in een vorig leven nog directeur was geweest. Intussen werden de andere privé-archieven, zoals de maaconnieke en joodse archieven, teruggegeven aan de rechtmatige eigenaars. Zowel voor het IEV als voor Amsab werd het duidelijk dat voor de verdeling van de socialistische archieven zo vlug mogelijk een oplossing moest gevonden worden. Een oplossing die in de eerste plaats wetenschappelijk verantwoord moest zijn, maar ook diende rekening te houden met de inspanningen van Amsab bij de zoektocht naar de verdwenen archieven én met de gevoeligheden langs beide kanten van de taalgrens.

Onder voorzitterschap van P&V-Verzekering, die in feite de eigenaar zijn van het grootste gedeelte van de socialistische archieven, kwam uiteindelijk op 17 december 2002 een akkoord tot stand tussen Amsab en IEV. De dossiers van het dagblad *Le Peuple* (657 dossiers), enkele brieven van Emile Vandervelde (5 dossiers) en de verslagboeken van de vrijdenkersbeweging l'Affranchissement (5 dossiers) werden toegewezen aan het IEV. De bestanden van het Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (244 dossiers), de Uitgeverij De Wilde Roos-l'Eglantine (5 dossiers), de Socialistische Vooruitziende Vrouwen-Vorst (11 dossiers), Arthur Wauters (31 dossiers), Elisée Reclus (8 dossiers), Jean Nihon (6 dossiers), alsook de relevante dossiers (een 100-tal) uit de heterogene verzamelbestanden werden door P&V en Febecoop geschonken aan Amsab. Op die manier kwam het merendeel van de fondsen aan Amsab toe, terwijl de verdeling in aantal dossiers neerkwam op een fifty-fiftyregeling tussen de beide instellingen (vooral door het groot aantal dossiers van *Le Peuple*).

Op 20 januari 2003 werden dan eindelijk de archieven overgebracht naar Amsab en IEV waar ze nu ‘in levenden lijve’ kunnen geraadpleegd worden. In 1995 had Amsab het volledige bestand immers al volledig gemicrofilmd met de bedoeling het zo vlug mogelijk ter beschikking te stellen van het wetenschappelijk onderzoek. De originele stukken zullen nu zo vlug als kan geïnventariseerd worden.

In het bestand van het Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, de vooroorlogse voorloper van Amsab, zitten enkele merkwaardige en relevante historische fondsen, zoals dat van Louis Bertrand. Hij speelde een vooraanstaande rol in de stichting van de eerste sociaal-democratische organisaties in België en van de Belgische Werkliedenpartij (1885). De weerslag van die activiteiten vinden we terug in zijn archief. Maar het grootste gedeelte van het archief bestaat uit biografisch en ander historisch documentatiemateriaal dat hij als publicist bijeenbracht voor zijn publicaties rond César De Paepe, Edward Anseele en Ernest Solvay, en voor zijn boeken *Histoire de la Coopération en Belgique* (1902) en *Histoire de la Démocratie et du Socialisme en Belgique* (1906). Het documentatiemateriaal voor deze laatste publicatie bevat ook een schat aan bronnen voor de historiografie van de liberale beweging in België.

Op de Erfgoeddag gaf Wouter Steenhaut twee lezingen over de zoektocht van Amsab naar de lang verloren gewaande Belgische archieven in Moskou, zijn belevenissen en besprekingen met de Russische archiefoverheid en collega's, en de uiteindelijke restitutie van de Belgische archiefschat.

In het departement Archief was er een evocatie van de reis van de Belgische archieven. Een van de kleine maar interessante bestanden uit Moskou werd hierbij aan de bezoekers voorgesteld. Het betreft een boek met knipsels en postkaarten van de libertaire commune van Stockel (Bosvoorde). Die commune werd opgericht in 1906 en was zeker niet het enige experiment in die zin, zoals blijkt uit de postkaarten van Blaricum (Nederland) en Aiglemont (Franse Ardennen).

(1) W. STEENHAUT, De Belgische archieven in Moskou: a never ending story? In: Brood & Rozen, (2002)4, pp. 65-74.

Frans Masereel in Amsab

Guy Droussart, medewerker uitgeverij Europa Verlag (Zürich)

Joris van Parys, auteur

Niet zonder enige fierheid konden we op de erfgoeddag een ander stukje Vlaams erfgoed aan het publiek voorstellen, dat van Zürich naar Gent reisde en hier in Amsab zijn definitieve bestemming vond. Het betreft 301 houtblokken en 386 galvano's (een soort cliché voor boekdruk) van de Vlaamse graficus Frans Masereel, samen met 33 boeken met zijn grafisch werk. We laten de hoofdrolspelers in dit verhaal, Guy Droussart en Joris van Parys, zelf aan het woord. Guy Droussart, de gelukkige vinder van de houtblokken, is geboren in Antwerpen maar trok met zijn familie naar Belgisch-Congo en verzeilde later in Zürich, Zwitserland, waar hij al dertig jaar woont. Joris van Parys stelden we u voor in het vorige nummer van Brood & Rozen als biograaf van Frans Masereel en van Cyriel Buysse.⁽¹⁾

Het verhaal van een thuiskomst

Vier jaar geleden, in de lente van 1999, ontdekte ik bij toeval 300 originele houtblokken en bijna 400 galvano's van Frans Masereel, opgeborgen in de kelders van Buchhandlung Dr. Oprecht, in de Rämistrasse te Zürich. Ik was al vele jaren verpakker voor de boekhandel en bijhorende uitgeverij, Europa Verlag (voorheen Oprecht Verlag). Omdat het gebouw gerenoveerd werd, moest ik alle boeken uit de kelders verwijderen. Wegens plaats- en tijdgebrek was beslist dat alles wat niet binnen kon in onze kantoorruimten, geliquideerd zou worden, zoals erg grote boekenstocks. Maar blijkbaar was ik voorbestemd om de weelde aan houtblokken en galvano's van Masereel die ik daar aantrof, van de ondergang te redden. Ze kregen een veilig onderkomen onder mijn bureau. Erg vertrouwd met het werk van Masereel was ik in die tijd niet, maar toch werd ik nieuwsgierig naar de geschiedenis van deze schat die zo lang in de kelder had liggen verkommeren. Vele avonden haalde ik na sluitingstijd de blokken uit de verpakking om ze te vergelijken met de gepubliceerde houtsneden van ons archief. Al vlug kon ik de meeste identificeren. Ik kwam tot de ontdekking dat deze unieke collectie niet enkel het door Emil Oprecht (1895-1952) gepubliceerde werk van eind 1930 tot midden 1950 omvatte, maar ook enkele vroegere werken, gepubliceerd door Kurt Wolff in Duitsland in de jaren 1920 en in 1948 door Oprecht aangekocht. Toen nam ik contact op met Joris Van Parys uit België, wiens biografie van Frans Masereel, in het Duits vertaald, gepubliceerd was in Zürich.

“De kunsthistorische waarde van deze cycli is veel te groot om ze hier op onze rekken te laten zieltogen”, schreef ik hem in november 2000. Van Parys antwoordde enthousiast, omdat hij altijd gedacht had dat de vroege houtblokken van Masereel in Berlijn verbrand

*Houtblok en afdruk van het laatste beeld uit 25 Images de la passion of Die Passion eines Menschen, 1918
(afdruk: H. Sahl, Jemand, Oprecht Verlag, 1938)*

waren in de jaren 1930. Nieuwsgierigheid dreef van Parys naar Zürich in januari 2001. Terwijl hij de kleine stukken hout monsterde waarin Masereel gegraveerd had, raakte hij zichtbaar onder de indruk. Van Parys besloot dat het beter was dat een instituut zorg zou dragen voor deze collectie, een instituut zoals Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis te Gent, waar het werk publiek toegankelijk zou worden. Gent is trouwens de stad waar de jonge Frans Masereel zijn kunstonderwijs startte, en waar hij in 1972 begraven werd.

Gelukkig was de huidige eigenaar van Europa Verlag, Marlys Moser, vol begrip voor Van Parys' voorstel om dit werk openbaar te maken in plaats van het te laten verkommeren in een privé-collectie. Toch kostte het nog twee jaar en veel geduld, eer er een akkoord tussen Amsab en Europa Verlag gesloten werd. Eindelijk, in maart 2003 kwamen Wouter Steenhaut en Hendrik Ollivier naar Zürich om de collectie in ontvangst te nemen en ze terug te brengen naar Masereels geboortegrond Vlaanderen.
(Guy Droussart)

Een unieke collectie

De collectie is om meer dan één reden een unieke verzameling. Niet alleen is het de grootste collectie Masereel-blokken, het is in ieder opzicht ook de meest waardevolle omdat ze een aantal complete series bevat uit de periode waarin Masereel als houtsnijder zijn beste werk heeft voortgebracht. Het gaat dus niet alleen om blokken die hebben gediend voor de eigen uitgaven van Oprecht Verlag van vlak voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Het belangrijkste deel van de collectie bestaat uit blokken van vroegere uitgaven zoals de complete serie van zestig voor de houtsnedensuite *L'Oeuvre* die in 1928 in Parijs verscheen. Toen ik de collectie twee jaar geleden in Zürich dankzij Guy Droussart voor het eerst kon bekijken was de grootste verrassing de eveneens complete serie blokken van *25 Images de la passion d'un homme* of *Die Passion eines Menschen* uit 1918, waarvan ik net als iedereen altijd had gedacht dat ze al lang verloren gegaan of vernietigd waren. Een aantal beelden uit deze eerste suite waarmee Masereel als houtsnijder internationaal bekend werd, zijn in de 20e eeuw letterlijk talloze keren gereproduceerd, in boeken en tijdschriften, in kalenders en op affiches. En daar hield ik ze ineens in mijn trillende handen, die blokken waarin de jonge Vlaming Frans Masereel in 1918, in de penibele omstandigheden van principiële dienstweigeraar in Genève, zijn beroemd geworden beelden sneed en al snijdend zijn eigen beeldtaal ontdekte. Nog groter werd de emotie toen ik de blokken van *Die Passion* omkeerde en zag dat van sommige ook de achterkant bewerkt was. Opnieuw waren het beelden die ik onmiddellijk herkende omdat ze het spiegelbeeld vormen van de kleine anti-oorlogssuite *Debout les morts* uit 1917, de allereerste houtsnedensuite van Masereel die als zelfstandige uitgave in de handel kwam.

Dit korte verhaal van de herontdekking van de vroege series vormt op zich al een overtuigend bewijs van het uitzonderlijke belang van de collectie. En er is nog veel meer te vertellen over het mooie en verrassende dat ze bevat. Eén grappige bijzonderheid wil ik u hier niet onthouden. Het is niet bekend waar de blokken van *Mon livre d'heures* of *Mein Stundenbuch*, Masereels bekendste houtsnedenboek, zich bevinden en of die misschien vernietigd zijn toen de nazi's de archieven van de uitgeverij Kurt Wolff in München plunderden. Wél bekend is dat in de goedkope uitgave van het boekje, dat in de jaren twintig herdruk na herdruk beleefde, twee houtsneden uit de bibliotheek editie weggelaten werden omdat ze niet geschikt werden geacht om onder de ogen van het grote publiek te komen. Merkwaardig genoeg bevinden juist de blokken van die twee en alleen die twee, houtsneden zich in onze collectie!

(Joris van Parys)

Frans Masereel en Gent

Frans Masereel (1889-1972) is niet in Gent geboren en heeft heel zijn volwassen leven doorgebracht buiten Vlaanderen: in Parijs en Genève, later opnieuw in Parijs en na de Tweede Wereldoorlog tot aan zijn dood in Nice en Avignon. Maar vader Masereel stamde uit een oude Gentse familie en Frans heeft het grootste deel van zijn kindertijd en zijn jeugd in Gent gesleten, vanaf zijn vierde levensjaar totdat hij in 1911 op zijn eenentwintigste naar Parijs vertrok. Op gevorderde leeftijd - hij woonde toen al jaren in Nice - noemde hij zichzelf nog steeds een Gentenaar, en het was zijn uitdrukkelijke wens in Gent begraven te worden. Dat is ook gebeurd. Zijn graf bevindt zich op het Campo Santo in Sint-Amandsberg.

Frans Masereel is dus opgegroeid in de schaduw van het Gentse Belfort. Wat dat betekende, opgroeien in Gent rond 1900, illustreer ik graag met een bladzijde uit zijn biografie. Masereels tien jaar jongere stadsgenoot Leo Remouchamps herinnert zich als kind *“aan de straatkant van ons huis in de Kortrijkse straat wakker te zijn gemaakt, in volle winter, om vijf uur ‘s morgens, door de klompen van het werkvolk, zo talrijk opgezogen uit de verarmde buitenstreek, en in snelle mars optrekkend naar de verre, stoffige en onmeedogende spinnerijen en weverijen waarop Gent haar roem gevestigd heeft”*. Ook Masereel bleef de herinnering aan dat straatbeeld bij. Elke ochtend zag hij de naamloze massa mannen, vrouwen en kinderen voorbijtrekken naar de fabriek, waar ze dag in dag uit van zes uur ‘s ochtends tot zeven uur ‘s avonds als slaven werkten voor een hongerloon. *“Dat revolteerde mij”*, zei hij later.

De man die zijn opstandigheid belichaamde was Edward Anseele, boegbeeld van het Gentse socialisme. Op de houtsnede *Gents Grootheid leidt haar toekomst* beeldt Masereel hem af zoals Jozef Cantré hem in steen heeft gebeiteld: de volkstribuun die, net als Artevelde in de 14e eeuw, de Gentenaren in bescherming neemt tegen onderdrukkers en de weg wijst naar een betere toekomst. De houtsnede werd later opgenomen in het

boek *Aan de voet van het Belfort* waarin Achilles Mussche de ellende schilderde die de industriële revolutie in Gent veroorzaakt had. Terwijl Masereel dit boek illustreerde kwam hij bijna op iedere bladzijde beelden uit zijn jeugd tegen. De naamloze miserie in de blinde stegen die beluiken worden genoemd, de woelige massademonstraties voor menswaardige arbeidsomstandigheden, Anseele tijdens een van zijn gespierde toespraken. Anseeles aanklachten tegen de schaamteloze uitbuiting waren de jonge Masereel uit het hart gegrepen. Vandaar dat hij erbij was wanneer in de straten van Gent werd gedemonstreerd voor het algemeen stemrecht en tegen de vervloekte kinderarbeid.

Die Gentse jeugdherinneringen verklaren veel van wat Masereel zijn leven lang als kunstenaar heeft geïnspireerd en gemotiveerd. Vooral verklaren ze waarom zijn grafisch werk in de eerste plaats een hartstochtelijk pleidooi vormt voor een wereld zonder oorlog en onderdrukking, een wereld waar ieder mens een plaats onder de zon wordt gegund. In combinatie met een zeldzame artistieke creativiteit heeft deze universele humanitaire thematiek ervoor gezorgd dat Masereel zelf het boegbeeld werd van een buitengewone lichting Vlaamse grafici waartoe in het bijzonder ook zijn Gentse jeugdvrienden Jules de Bruycker en Jozef Cantré behoren. Frans Masereel heeft de Vlaamse houtsnijkunst in de jaren na de Eerste Wereldoorlog een nooit geziene Europese roem bezorgd, maar juist omdat zijn werk zo diep in zijn Gentse jeugd wortelt zie ik de komst van de indrukwekkende collectie houtblokken uit Zürich naar Gent als een gelukkige thuiskomst. Moge deze collectie in Gent de kiem worden waaruit mettertijd het Vlaams Grafiek Museum kan groeien dat grote Gentse figuren als Masereel, De Bruycker, de gebroeders Cantré en Cecile Cauterma al zo lang verdienen...

(Joris van Parys)

(1) Brood & Rozen, (2003)1, pp. 4-5.

Afscheid op het spoorwegstation van Istanboel (J. Berger en J. Mohr, Een zevende man, 1975)

Kijken met nieuwe ogen

Piet Creve, Amsab

Meer dan een kwart eeuw geleden publiceerde uitgeverij Van Gennep de Nederlandse vertaling van *A Seventh Man* van John Berger en Jean Mohr. Een boek voorstellen uit 1975: het doet het imago van een archief- en documentatiecentrum misschien geen goed. En als het boek in kwestie bovendien al jaren niet meer te koop is, vraagt de lezer zich wellicht af of hij bij de neus wordt genomen. Welke goede redenen kunnen er zijn om een oud en uitverkocht boek terug onder de aandacht te brengen? Wel, één volstaat: na al die jaren bezorgt het mij nog altijd kippenvel. En de mensen die ik het opdring, zijn doorgaans eerst verrast en daarna evenzeer onder de indruk.

Eerst iets over de auteurs. In de Amsab-catalogus levert een zoektocht naar John Berger vier hits op: twee werken over kunst en twee over gastarbeiders. Dit resultaat geeft al een idee van de allesbehalve traditionele levensloop van John Berger. Hij werd geboren in Londen in 1926. Na een kort verblijf in het Britse leger volgde Berger een kunstopleiding. Hij gaf tekenles, schilderde en heeft diverse tentoonstellingen op zijn naam staan. Vanaf 1952 verzorgde hij kunstbijdragen in de *New Statesman*, een links tijdschrift met een eerbiedwaardige staat van dienst: het werd opgericht in 1913 door onder andere Bernard Shaw. In 1958 begon hij fictie te schrijven. Met 'G', een verhaal over gastarbeiders in Europa, won hij in 1972 de Booker Prize. Verder is hij de auteur van filmscripts en toneelstukken. Al meer dan twintig jaar woont Berger in een dorpje in de Franse Alpen. Hij beschrijft er de verdwijnende wereld van een gemeenschap van boeren in de Savoie.⁽¹⁾

Paspoortcontrole in Genève (J. Berger en J. Mohr, Een zevende man, 1975)

Ook het traject van Jean Mohr valt buiten de lijntjes. Hij werd geboren in 1925. Zijn familie was van Duitse afkomst, maar verwierf in 1939 de Zwitserse nationaliteit. Mohr studeerde Handelswetenschappen en ging voor een korte periode aan de slag in de publiciteitswereld. Daarna ging hij werken in Palestijnse vluchtelingenkampen. Na twee jaar keerde hij terug naar Europa en probeerde in Parijs een bestaan als kunstenaar op te bouwen. Uiteindelijk koos hij voor de fotografie. Hij bouwde aanvankelijk een loopbaan uit als persfotograaf. Later concentreerde hij zich op het maken van boeken, onder meer met John Berger.⁽²⁾

De titel *Een zevende man* verwijst naar het statistische gegeven dat in het begin van de jaren zeventig van vorige eeuw één op zeven handarbeiders in West-Duitsland en Engeland een buitenlander was, maar refereert tegelijk aan het krachtige gedicht waarmee het boek opent en waarvan hier de laatste strofe volgt:

*“En als alles gaat zoals het staat geschreven,
zul je sterven voor zeven mannen.*

*Een die werd gewiegd en gezoogd,
een die een harde jonge borst grijpt,
een die lege kommen neersmijt,
een die de armen helpt overwinnen,
een die werkt tot hij kapot gaat,
een die slechts staart naar de maan.
De wereld zal je grafsteen zijn:
jijzelf moet de zevende zijn.”⁽³⁾*

Voor John Berger vormt migratie de kernervaring van de vorige anderhalve eeuw, misschien net zo ingrijpend als de vroegere overgang van een nomadisch naar een sedentair bestaan. De slavenhandel in de zestiende eeuw voorspelde een evolutie die door de industrialisering volop gestalte kreeg en in de Eerste Wereldoorlog bevestigd werd: ontworteling, versplintering, verlies...⁽⁴⁾ *Een zevende man* brengt de ervaringen van gastarbeiders in woord en beeld: droom en nachtmerrie, vertrek en aankomst, hier en daar, wij en zij. En dat op een kantelmoment: met de economische crisis vanaf 1973 kwam een einde aan de golden sixties en begon de term ‘gastarbeider’ snel cynisch te klinken.

De sterkte van het boek is de manier waarop woord en beeld zich verhouden, in de woorden van de auteurs: *“De foto’s die Jean Mohr in de loop der jaren heeft gemaakt, brengen feiten tot uitdrukking waarvoor woorden tekortschieten. Wij hebben geprobeerd het boek zo op te zetten dat de beelden een verklaring afleggen, een verklaring die gelijkwaardig is met de tekst, maar anders.”*⁽⁵⁾ De auteurs zijn met verve in hun opzet geslaagd.

Gelukkig is dit boek nog te vinden in de betere bibliotheek en vanzelfsprekend in die van Amsab.

**J. BERGER en J. MOHR, Een zevende man: het verhaal van een gastarbeider,
Amsterdam: Van Gennep, 1975, 240 p., ill.**

(1) <http://www.randomhouse.com/vintage/read/wedding/berger.html> (20/02/03)

(2) <http://www.demoures.com/pages/mohr.html> (24/02/03).

(3) J. BERGER en J. MOHR, Een zevende man [...], pp. 11-12.

(4) J. BERGER, Migranten zijn we allemaal. In: De Nieuwe Maand, 29(1986), pp. 18-22.

(5) J. BERGER en J. MOHR, Een zevende man [...], p. 7.

FRANK WESTERMAN, Ingenieurs van de ziel

Jos Van Dooren, historicus, master Oost-Europakunde

Frank Westerman heeft de Gouden Uil 2003 niet gekregen. Spijtig, voor zijn *Ingenieurs van de ziel* zou het een verdiende promotie geweest zijn. Want Westerman kan schrijven!

Zijn boek confronteert de hedendaagse lezer met een aantal schrijvers die slachtoffer werden van de Stalinterreur. Of waren het eerder slachtoffers-mededaders? Onder de sovjetburgers, maar vooral onder de miljoenen volgzame leden van de communistische partij, waren er immers duizenden in mindere of meerdere mate medeplichtig aan de terreurmachine.

En zeker de schrijvers gingen niet vrijuit. De hele waaier komt in het boek aan bod, van interne fellow-travellers tot stalinisten pur sang. De 'socialistisch-realistische' schrijvers, of in Stalins eigen woorden "*de ingenieurs van de ziel*", nemen in het boek een centrale plaats in.

Het thema van de schrijvers onder de Stalinterreur lijkt soms in dat van de waterbouwkundige werken te verdrinken. Maar Westerman, zelf waterbouwkundig ingenieur (Landbouwwuniversiteit van Wageningen), kent ook de geschiedenis van zijn vak. Beide thema's vormen één geheel. Grote dictators verwezenlijken grote (water)bouwkundige werken. Terreur én geloof in het menselijk kunnen gaan meer dan eens samen. De onderwerping van de natuur en van grote aantallen mensen die hierbij massaal ingezet werden, vormden de economische basis voor machtige waterrijken zoals de stroomculturen van de Nijl, de Tigris en de Eufraat. Onder de dictatuur van Stalin en zijn opvolgers was dat niet anders. Megalomane projecten zoals het graven van kanalen en het ombuigen van rivieren, werden uitgevoerd. Daarvoor was meer nodig dan een miljoenenleger van dwangarbeiders en bewakers: ingenieurs om de projecten te ontwerpen, een schare enthousiaste vrijwilligers om ze uit te voeren en schrijvers om het

project ideologisch te schragen. De ideologische ondersteuning, de verspreiding van het geloof der kameraden, lag in de handen van ‘de ingenieurs van de ziel’, de schrijvers van het sociaal-realisme. In epische bewoordingen werd de lof van de waterbouwwerken - de overwinning van het communisme op de natuur - en de heldenmoed van de arbeiders - mannen en vrouwen - bezongen.

Westerman schreef geen gewoon boek, geen non-fictie met literaire kwaliteiten, eerder literatuur met non-fictie-ingrediënten. Het boek is een vlotlezende literaire collage. Snippers reisverhaal, flarden interviews met geleerden, conservators, (stads)gidsen, nabestaanden van auteurs en ‘gewone’ mensen, literair-historische (her)interpretaties en fragmenten moderne geschiedenis vormen een collage in elf hoofdstukken. Westerman lardeert elk hoofdstuk met een aantal van deze ingrediënten. Westerman is bovendien gek op abrupte wisselingen van stijlform en gezichtshoek. Zo kan hij een hoofdstuk starten met de beschrijving van een huis, plots een gesprek met de bewoonster ervan aanvangen en zonder overgang een reisverhaal van vier bladzijden aanvatten om abrupt op de vijfde bladzijde het gesprek met de bewoonster verder te zetten en twee bladzijden later een analyse van het huidige Turkmenistan te geven. Dit is zeker een verrassend-verfrissende manier om een boek te schrijven... en te lezen. Westerman doorbreekt de traditionele canon en stoort zich niet aan het onderscheid tussen fictie en non-fictie.

Het is duidelijk waar Westerman de mosterd haalde. Qua stijl en opbouw, soms ook qua inhoud, toont Westerman zich een ijverige leerling van de schrijver Paustovski. Als Westerman fragmenten uit het leven en het werk van sovjetschrijvers, de Staltereur of de hedendaagse postsovjetrealiteit met een veelkleurig palet borstelt, dan volgt hij daarin zeker Paustovski die ook verschillende vormen zoals reisverhaal, interview, natuurbeschrijving, sprookje en legende naast en door elkaar hanteerde.

Westerman is niet alleen auteur, hij is ook acteur. Hij interviewt niet alleen, hij vertelt ook. Het boek is ook een reisverhaal. In de voetsporen van Gorki reist hij met de lezer naar de Solovki-eilanden. Hij reist Paustovski achterna naar de baai van Kara Bogaz in de Kaspische Zee. De zoektocht naar die tijdelijk op de kaart verdwenen baai, die ook in werkelijkheid tijdelijk verdween, vormt een rode draad doorheen het boek. De tijdelijke verdwijning van de baai was een gevolg van de perebroška, het megalomane project van Stalin om de loop van rivieren om te bouwen. Andere waterbouwkundige werken die hij bezoekt: het Belomor-kanaal (Leningrad-Witte Zee) en het Wolga-Donkanaal. Westerman is ook onze reisgids doorheen de sovjetliteratuur, vooral bij de auteurs van het sociaal-realisme die, grotendeels op bestelling, de grote waterbouwwerken verheerlijkten. Naast Paustovski en Gorki die de terreur overleefden, volgen wij de ondergang van Platonov en Pilnjak.

Ik kan moeilijk geloven dat het de bedoeling van de auteur was om louter onderzoeks-journalistiek af te leveren. Wie dit boek als dusdanig benadert ergert zich wellicht blauw. Dat was bij mij niet het geval, en toch voelde ik ook enige wrevel. Met enige voorkennis is het boek vlot leesbaar. Zonder die voorkennis - niet iedereen heeft Paustovski gelezen - wordt het toch wat moeilijker. Ik vraag mij af of Westermans lezers wel voldoende historisch besef hebben, of zij weten dat de terreur van meet af aan deel uitmaakte van het communistische verhaal? De terreur onder Lenin is immers niet eenvoudig toe te schrijven aan de verdediging van de revolutie, de burgeroorlog of een aanslag op hem. Weten de lezers dat de bolsjevieken de socialisten, socialisten-revolutionairen en mensjevieken vervolgden en doodden? De strafinstellingen op de Solovki-eilanden, één van de oudste eilanden van de Goelag-archipel, waren inderdaad heropvoedingsinstellingen voor misdadigers, maar onder de terreur van Lenin en Stalin werden er ook politieke gevangenen vermoord. Als je schrijft over foltering en dood van onschuldigen zijn schroom en duidelijkheid geboden. Hier en daar een voetnoot als verduidelijking of verwijzing naar wetenschappelijke literatuur is echt geen overbodige luxe.

De landbouwdeskundige Westerman mocht ook over de uitroeiing van de koelakken duidelijker zijn. Welke doorsnee-lezer beseft dat de door socialisten-revolutionairen en bolsjevieken in 1917 geëiste landherverdeling geen oplossing kon bieden voor het steeds terugkerende voedseltekort?

Alhoewel Westerman dus duidelijk kansen laat liggen om een doorsneepubliek de nodige achtergrondinformatie te geven, blijft dit een schitterend boek. Misschien heeft hij één en ander opgeofferd aan zijn vernieuwende literaire aanpak?

FRANK WESTERMAN, *Ingenieurs van de ziel*, Amsterdam-Antwerpen: Atlas, 2002, 288 p.

A U T E U R S

Marc Constandt (°1958) is licentiaat geschiedenis (Universiteit Gent). Als specialist in de geschiedenis van het kusttoerisme publiceerde hij tal van bijdragen over diverse deelaspecten terzake en over de toeristische geschiedenis van de badplaatsen Oostende, Westende en Middelkerke. Hij is als archivaris verbonden aan het gemeentebestuur van Middelkerke.

Marc.Constandt@middelkerke.be

Hendrik Defoort (°1972) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en het Queen Mary and Westfield College (University of London). Eind 2002 promoveerde hij op een proefschrift over de verhouding tussen socialisme en coöperatie in Europa vóór 1914. Hij was als wetenschappelijk navorser verbonden aan Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis. Sinds 2003 is hij erfgoedcoördinator van Gent Cultuurstad. Naast diverse bijdragen in *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* publiceerde hij *Mijnheer Slunse. Het socialisme van August Debunne 1872-1963*, Antwerpen-Gent, 1998.

hendrik.defoort@gent.be

Marieke Denolf (°1978) is licentiate in de geschiedenis (Universiteit Gent) en volgde een aggregaatsopleiding. Zij werkte tijdens haar aggregaat ook een aantal maanden als vrijwilligster bij een Guatemalteekse NGO. Nu is zij begeleidster in een opvangcentrum voor asielzoekers in Deinze (sinds november 2001).

marieke.denolf@advalvas.be

Maria De Waele (°1953) is doctor in de hedendaagse geschiedenis (Universiteit Gent). Zij is verbonden aan de Dienst Culturele Zaken van de stad Gent en aan de Hogeschool Gent. Zij publiceerde vooral over het Belgische buitenlandse beleid, met name over de verhouding van België met Nederland en Frankrijk.

maria.dewaele@pandora.be

Hans Mortelmans (°1970) is licentiaat in de kunstwetenschappen (Universiteit Gent). In zijn licentiaatsverhandeling *Marcel Mariën: la citation esthétique* onderzocht hij de niet-artistische premisse van het Belgisch surrealisme. Na zijn studies werd hij bibliotheekassistent in de Plaatselijke Openbare Bibliotheek van Nazareth, waar hij de collectie en catalografie van de audiovisuele media opstartte. Sinds mei 2000 is hij verbonden aan de bibliotheek van Amsab. Daarnaast heeft hij een tweede leven als muzikant (gitaar en accordeon) met een speciale voorliefde voor Django Reinhardt en Georges Brassens.

hans.mortelmans@amsab.be

Koen Mortelmans (°1960) studeerde in de vorige eeuw geschiedenis, wijsbegeerte, bibliotheek- en documentatiewetenschappen aan de universiteiten van Antwerpen en Gent (+ aggregatie HSO in Leuven). Hij publiceerde diverse werken over voornamelijk de geschiedenis van sport en vrije tijd, Antwerpen en Wommelgem. Na een jarenlange loopbaan als zelfstandig journalist maakte hij zijn familienaam waar en werd hij hoofdredacteur van het vakblad Bouwbedrijf.

www.koen.mortelmans.com

Peter Scholliers (°1953) doceert hedendaagse sociaal-economische geschiedenis aan de VUB. Hij doet en leidt onderzoek naar de evolutie van de levensstandaard en de materiële cultuur in de 19e en 20e eeuw. Hij publiceerde over de geschiedenis van de arbeid, voeding, koopkracht en industriële archeologie.

Onlangs verscheen M. JACOBS en P. SCHOLLIERS (eds.), *Buitenshuis eten in de Lage Landen sinds 1800*, Brussel: VUBPress, 2002.

peter.scholliers@vub.ac.be

A A N K O N D I G I N G

Laat de was maar hangen

Hulpverleners en vrijwilligers die werken met Voyageurs of Zigeuners ervaren het telkens weer: ze hebben hier te doen met een speciale groep. Vooral de komst van diverse Romagroepen uit Oost-Europa maakt de uitdagingen voor onze samenleving weer actueel. School lopen en opvoeding, inkomen en arbeid, gezondheid, huisvesting; op elk van deze domeinen zijn blijkbaar extra inspanningen nodig om de afstand tussen Zigeuners en niet-Zigeuners te dichten.

Dit boek maakt deze kloof inzichtelijk, onder meer vanuit de geschiedenis van de Voyageurs en Zigeuners. De vervolging sinds eeuwen heeft van hen gesloten gemeenschappen gemaakt. Zij zijn spontaan niet gericht op 'integratie', maar verwachten niettemin zeer veel van de maatschappij waarin ze leven.

De auteurs pleiten voor een volgehouden interculturele bemiddeling om opnieuw een brug te slaan naar Voyageurs en Zigeuners. Ze presenteren een model dat ook kan functioneren bij andere groepen die zich afkeren van de samenleving.

Deze uitgave is bestemd voor wie beroepshalve of als vrijwilliger contact heeft met Zigeuners en Voyageurs of voor wie gewoon meer wil weten over deze bevolkingsgroep.

De auteurs zijn allen verbonden aan het Vlaams Minderhedencentrum. Toon Machiels is coördinator voor Voyageurs en Zigeuners. Dirk Beersmans is staflid woonwagenterreinen. Gert Devolder, Kim Janssens en Jeroen Michels zijn verantwoordelijk voor de cellen woonwagenwerk in respectievelijk Antwerpen, Brussel en Oost-Vlaanderen.

T. Machiels, D. Beersmans, G. Devolder, K. Janssens en J. Michels, Laat de was maar hangen, Garant, 2003, 130 p., € 12,90

Info/bestellen:

E-mail: toon.machiels@vmc.be
E-mail: uitgeverij@garant.be

Vlaams Minderhedencentrum (VMC)
Vooruitgangstraat 323, 1030 Brussel
Tel.: 02/205.00.50
Fax: 02/2.5.00.60

A A N K O N D I G I N G

INTERNATIONAL CONGRESS

CONSUMERISM VERSUS CAPITALISM ?
CO-OPERATIVES SEEN FROM AN INTERNATIONAL
COMPARATIVE PERSPECTIVE

Ghent, 16-19 October 2003

Auditorium of the Province of East-Flanders, Wilsoplein, Ghent

Amsab-Institute of Social History

**with the support of the Flemish government, commissioned by the Flemish
Minister for Education and Formation, through the Max Wildiers Fund for
Scientific Research, Flanders (Belgium)**

INTRODUCTION

Over the last ten years, the Co-operative Movement has been able to count on increasing interest from scientists from various disciplines.

While all kinds of social models disappeared along with the collapse of the Berlin Wall, the Co-operative Movement has succeeded in holding its own as the embodiment of a Utopia that is still being pursued worldwide. The co-operative sees itself as a movement with a future, not only in the third World, but also in Western economies.

Although nobody is ignoring the one-and-a-half century-old tradition of the Co-operative Movement, the movement's past is receiving scant attention in the renewed flow of publications.

Freeing the co-operative from its status as a footnote of social history will not only benefit the current development of the movement, but will also deepen know-how regarding consumption and 'self-help'.

From recent research, it appears that an insight into the size, evolution and operation of the Co-operative Movement is essential for numerous research areas.

Read the PROGRAMME and all PRACTICAL DETAILS at
www.amsab.be/co/coop.htm

www.pv.be

Het antwoord is heel eenvoudig:

1. U belt naar de P&V Klantendienst op het nummer **078/15 90 91**.
2. U wordt onmiddellijk verder geholpen met een antwoord, een oplossing of een afspraak met uw adviseur.
3. Euh... geen 3.

en ook anders kan.

Bank **NAGELMACKERS** 1747

Member of the Delta Lloyd Group.

delta lloyd
BANK

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door
Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis
Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: (09) 224 00 79
Fax: (09) 233 67 11
e-mail: broodenrozen@amsab.be
Voorzitter: Herman Balthazar
Directeur: Wouter Steenhaut

Brood & Rozen

is tevens te verkrijgen bij:

ACCO-Leuven,

Tiensestraat 134, 3000 Leuven

DE GROENE WATERMAN,

Wolstraat 7, 2000 Antwerpen

Boekhandel FORUM,

D. Boucherystraat 10, 2800 Mechelen

Boekhandel MARNIX,

Nederkouter 209, 9000 Gent

Nieuwscentrum WALRY,

Zwijnaardsesteenweg 6, 9000 Gent

Marxistisch Antiquariaat AURORA,

Jean Volderslaan 34, 1060 Brussel